

Україна

Звіт про дотримання прав людини – 2002 рік

Поданий Бюро з питань демократії, прав людини та праці 31 березня 2003 року

Україна – це парламентсько-президентська республіка, що нею керують Президент, який обирається прямим голосуванням, прем'єр-міністр, котрий очолює Кабінет Міністрів, та однопалатний парламент (Верховна Рада). Прем'єр-міністр призначається парламентом і затверджується Верховною Радою. Кабінет призначається прем'єр-міністром і затверджується Президентом, але призначення міністрів теж відбувається під керівництвом Президента. Одна половина Верховної Ради обирається за пропорційною системою, а друга – за мажоритарною. Парламентські вибори, які відбулися в березні, у певному відношенні були кроком вперед порівняно з виборами 1998 року, проте вони все ж таки проводилися з серйозними недоліками. Чинний Президент Леонід Кучма був обраний на повторний термін у 1999 році за підсумками виборів, які, за оцінкою Організації безпеки та співробітництва в Європі, характеризувалися великою кількістю порушень вимог, що висуваються ОБСЄ до виборчих кампаній. Конституція закладає законодавчі основи для незалежного судочинства, проте суди, що перебувають під політичним впливом, – корумповані й неефективні.

У країні є два агентства, на які покладається однакова відповідальність за внутрішню безпеку, – Служба безпеки України, що виконує розвідувальні функції, та Міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковані різноманітні формування міліції. Міністр внутрішніх справ є членом кабінету Міністрів, тоді як СБУ має спеціальний статус у межах виконавчої гілки влади і звітує безпосередньо Президентові. Державна податкова адміністрація, що здійснює податкову політику, також виконує деякі функції, притаманні правоохоронним органам. У компетенції Генеральної Прокуратури перебувають боротьба з кримінальними злочинами та виконання судових рішень, ухвалених за кримінальними справами. Збройні сили здебільшого стоять поза політикою. Проте урядові агентства непрямо втручаються у політичний процес, здійснюючи кримінальне або податкове переслідування політиків, журналістів та впливових бізнесменів. Цивільні офіційні особи в цілому підтримують ефективний контроль за силами безпеки. Співробітники силових відомств порушували права людини, однак ступінь причетності владних структур до скоєння цих порушень або потурання їм залишається нез'ясованим.

Економіка країни змішана. На приватний сектор припадає від 65 до 70% валового внутрішнього продукту (ВВП). Загальна чисельність населення – 48 457 000 чоловік. Незважаючи на те, що офіційний ВВП становить лише 48% від рівня, зафіксованого перед проголошенням незалежності (у 1990 році), економіка країни зросла на 5,8% у 2000 році, на 9% у 2001 році та на 4,1% у звітному році. Економіка переобтяжена такими негативними явищами, як невивплата заробітної платні та наявність інших заборгованостей, а також тіньовим сектором (тобто економічною діяльністю, що зумисно не декларується з метою ухилення від сплати податків), який є джерелом значної частини реальних доходів населення. Борги з заробітної плати у 2001 році скоротилися приблизно на 20%. Інвестиції продовжують залишатися низькими, і багатьох потенційних інвесторів відлякують розгнуданість корупції, непосильне оподаткування, сваволя у сфері ліцензування та неефективна судова система, не здатна протистояти політичному тиску. Багатство концентрується в руках політичної еліти та директорів державних підприємств переважно металургійної та нафтогазової галузей.

Стан дотримання прав людини залишається незадовільним, а у деяких відношеннях навіть погіршився, незважаючи на те, що на певних ділянках спостерігаються позитивні зрушення. Співробітники міліції та персонал в'язниць практикували побиття й катування затриманих і

в'язнів, що, за непідтвердженими повідомленнями, спричинило смерть одного із них. Знуцання старших солдатів з новобранців, що іноді призводять до смертельних наслідків, стали в армії пересічним явищем. Продовжують реєструватися випадки зловживання владою та збиткування міліції з представників расових меншин. Уряд рідко карає службовців, які скоюють подібні правопорушення. Умови утримання в'язнів у місцях позбавлення волі залишаються тяжкими, а часом і небезпечними для життя, особливо через високу захворюваність. Серйозною проблемою залишаються свавільні арешти та затримання, а також практика тривалого досудового ув'язнення з утриманням у неймовірно тяжких умовах; проте суди продовжують звільнювати з-під варти звинувачуваних, які чекають судових засідань. Судовий процес вражений корупцією і зазнає політичного втручання. Система судочинства перевантажена, неефективна і потерпає від недостатності фінансового та кадрового забезпечення. Затримки у проведенні судових засідань також є істотною вадою. У липні 2001 року було прийнято низку поправок до законів, що регулюють діяльність судової системи та органів юстиції. Ними зокрема передбачене делегування від прокуратури до суду повноважень видавати ордери на арешти та обшуки помешкань, а також дозволи на прослуховування телефонних розмов. За рік, що минув відтоді, ще надто рано робити висновки про загальну ефективність цих нововведень.

Посадовці втручаються у діяльність засобів масової інформації (ЗМІ), залякуючи журналістів і видаючи письмові та усні накази про те, які події їм слід, а які не слід висвітлювати, цим самим підштовхуючи авторів до самоцензури. Незважаючи на це, у газетах, періодичних та електронних виданнях представлено широкий діапазон думок. Існують також певні обмеження свободи зборів, зокрема влада перешкоджає населенню брати участь у деяких демонстраціях. Свобода об'єднань також обмежена. Уряд у цілому шанує права релігійних громад і робить певні кроки до задоволення їхніх вимог, однак і тут є певні проблеми. Місцеві органи влади продовжують створювати бюрократичні перепони для релігійних меншин і прихильників нетрадиційних релігій при виділенні земельних ділянок і споруд культового призначення та відновленні прав власності. Уряд не припиняє процесу повернення будівель і майна релігійним громадам, проте поступ у цій царині залишається повільним, здебільшого через брак коштів. Мали місце певні обмеження свободи пересування. Спостерігалися також випадки насильства і дискримінації щодо жінок включно з сексуальними домаганнями на робочому місці. Проблемою залишаються прояви насильства до дітей. Були повідомлення про антисемітські акти, в тому числі плюндрування могил. Представники етнічних меншин і мусульман скаржилися на часті перевірки документів. Уряд намагається завадити працівникам деяких галузей створювати професійні спілки. Контрабанда жінок і дівчат з метою подальшої сексуальної експлуатації залишається тривожним явищем, і уряд разом з офісом Уповноваженого з прав людини та багатьма своїми агентствами робить кроки до його подолання. Україну було запрошено організаційним комітетом Співтовариства Демократій (СД) взяти участь у ролі спостерігача у другій зустрічі міністрів країн СД, яка відбулась у Сеулі в листопаді 2002 року.

ПОШАНУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ 1. Повага до життя та здоров'я людини, включно з неприпустимістю таких явищ, як:

а. Свавільне чи незаконне позбавлення життя

Підтверджених фактів політичних вбивств не було, проте напередодні парламентських виборів невідомими нападниками було вбито одного політика (див. розділ 3). Знуцання з в'язнів та затриманих, а також тяжкі умови утримання у місцях позбавлення волі іноді призводили до смерті (див. розділ 1.в). Також надходили неперевірені повідомлення про те,

що особу, взяту під варту й утримувану в Шевченківському відділі внутрішніх справ Запоріжжя, 16 грудня було побито до смерті. Згідно з даними штаб-квартири Уповноваженого з прав людини, у в'язницях та слідчих ізоляторах у 2001 році через жорстоке поводження загинула 1381 особа.

Групи боротьби за права людини констатують, що солдати строкової служби продовжують гинути в армії внаслідок знущань, хоча відповідних офіційних даних за звітний рік не було. Згідно з урядовою статистикою у 1998 році від завданих травм унаслідок знущань в армії загинуло 10-12 військовослужбовців. Загалом прямим чи непрямим наслідком фізичної наруги під час служби стала смерть 20-30 осіб. Іноді влада намагається видати подібні факти за випадки самогубства.

У звітному році місцева влада Черкас без жодних висновків припинила слідство за фактом катування у 2001 році співробітниками міліції Євгена Корнута.

Всюдисущість корупції, зв'язки урядових чиновників з організованою злочинністю та політична діяльність ватажків організованих злочинних кланів часто розмиває межу між політичними і кримінальними діяннями. Політики, політично заангажовані бізнесмени та журналісти були об'єктами зазіхань, що іноді призводили до фатальних для життя і здоров'я наслідків і часто мали політичний підтекст. Урядом не було подано жодного статистичного звіту щодо кількості замовних убивств, скоєних упродовж звітнього періоду. Єдиним випадком покарання за вбивство на замовлення стало винесення вироку двом високопоставленим керівникам компанії «Союз-Віктан», що спеціалізується на виробництві алкогольних напоїв. Вони були засуджені до 15-річного ув'язнення за організацію вбивства двох осіб, які вимагали з них грошей шляхом здирництва. Виконавця замовлення засуджено до 14 років позбавлення волі.

За повідомленням неурядової організації (НУО) «Репортери без кордонів», за звітний період в Україні загинуло четверо журналістів, смерть яких може бути пов'язана з виконанням ними професійних обов'язків. Журналіст Михайло Коломієць, який зник у Києві 28 жовтня, був знайдений повішеним 20 листопада у сусідній Білорусі. Прокуратура Києва звернулася з проханням до групи закордонних фахівців допомогти їй встановити, чи справді Коломієць вчинив самогубство (див. розділ 2.а).

29 березня, за два дні до парламентських виборів, невідомі пострілами з вогнепальної зброї вбили заступника голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації Миколу Шкрібляка на сходах його власного будинку. Шкрібляк балотувався у депутати за мажоритарним виборчим округом (див. розділ 3).

Вбивство відомого журналіста Георгія Гонгадзе залишається нерозкритим, хоча офіційне слідство за цією справою триває. Гонгадзе зник у вересні 2000 року. У листопаді того ж року міліцією було знайдено тіло без голови. Аналіз ДНК та результати інших досліджень вказували на те, що тіло належало загиблому журналістові. Уряд запевняв, що проводить поглиблене розстеження його зникнення, проте засоби масової інформації та громадськість піддавали серйозній критиці дії влади щодо розкриття цього злочину, а дехто звинувачував Президента та інших чільних посадовців у причетності до його скоєння. У квітні влада відмовилася надати матеріали справи іноземним фахівцям, яких вона запросила до участі у розстеженні. У листопаді Генеральна Прокуратура оголосила, що вбивство було політично вмотивованим, водночас у зв'язку з цим нікого не було заарештовано і не повідомлялося жодних деталей на обґрунтування цієї думки. На кінець року слідство офіційно тривало. У травні 2001 року Міністерство внутрішніх справ виступило з заявою, що Гонгадзе став жертвою двох злодіїв, яких невдовзі теж було вбито, проте Генеральна Прокуратура не

підтримала цієї версії. Існують аудіозаписи, на яких нібито зафіксовано розмови між Президентом Кучмою та іншими вищими посадовцями, у перебігу яких ними висловлювалося бажання усунути Гонгадзе. Ще один запис, що, як вважається, надійшов з того самого джерела, визнано автентичним.

Смертельне побиття у липні 2001 року Ігоря Александрова, директора донецької регіональної телевізійної студії, досі залишається нерозкритим. Александров випустив в ефір кілька критичних репортажів про донецьких політиків, а також неодноразово звинувачував місцеві правоохоронні органи у корумпованості. Згідно з версією міліції, Юрій Вередюк, особа без певного місця проживання, нібито визнав, що його найняли для вбивства голови юридичного відділу телевізійної станції, за якого він прийняв Ігоря Александрова. У травні Донецький обласний апеляційний суд виправдав Вередюка, який раніше був визнаний винним. Дев'ятнадцятого липня Вередюк помер – як повідомлялося, внаслідок серцевої недостатності. Щоправда, суддя Донецького апеляційного суду раніше попереджав, що життя Вередюка під загрозою. На прохання прокуратури Верховний Суд України 25 липня скасував виправдальний вирок, винесений Вередюкові, після чого передав справу до прокуратури на повторне розстеження. Це рішення викликало різку критику з боку судді апеляційного суду. Міліція відмовляється відкривати кримінальну справу у зв'язку зі смертю Вередюка, наполягаючи на тому, що вона сталася з природних причин.

Європейський центр з прав циганів (ЄЦПЦ), що міститься в Угорщині, намагається примусити українських урядовців з'ясувати обставини загибелі 28 жовтня 2001 року п'яти членів циганської сім'ї з міста Мала Каховка Полтавської області. За інформацією ЄЦПЦ, майор міліції Іванов з Крюківського районного відділу міліції разом із двома невідомими спільниками підпалив будинок Юрія Федорченка, де перебувало семеро його мешканців. Вік загиблих становив від 3 до 25 років. Двом членам сім'ї вдалося врятуватись. Один із них, п'ятдесятирічний Юрій Федорченко, стверджує, що майор Іванов підпалив його будинок після того, як він відмовився давати міліціонерові щомісячного хабара у сумі 40 доларів США (215 гривень) за прикриття дій своєї дочки, яка раніше займалася розповсюдженням наркотиків. Повідомляється, що двох міліціонерів взято під варту, а майора Іванова усунуто від виконання службових обов'язків, проте жодних юридичних дій щодо нього не розпочато.

б. Зникнення

У квітні, приблизно через тиждень після виборів, що відбулися 30 березня, у Кіровограді зник Олександр Олійник, спостерігач неурядової організації «Комітет виборців України». Перші повідомлення не вказували на те, що зникнення Олійника якимось чином пов'язане з його моніторинговими обов'язками, проте подальше дізнання дало підстави вважати, що він, імовірно, отримував погрози під час спостереження за перебігом голосування. Міське керівництво повідомило про зникнення Олійника і порушило кримінальну справу, у якій до кінця року не зареєстровано жодного просування. Андрій Татарчук, віце-президент одеського відділення партії «Реформи та порядок» (блок «Наша Україна») і колишній кандидат у члени міської ради, зник 27 листопада, повертаючись з роботи додому. Міліція Одеси порушила кримінальну справу, а в середині грудня затримала двох осіб, буцімто підозрюваних у причетності до злочину. Проте до кінця року ніяких висновків щодо причини зникнення Татарчука не надходило.

в. Тортури та інші форми жорстокого, негуманного поводження або приниження людської гідності

Конституція забороняє тортури, проте службовці міліції та персонал в'язниць систематично б'ють затриманих і в'язнів. Надходять також числені повідомлення про тортури.

Незважаючи на відсутність конкретної інформації про те, що службовці спеціального підрозділу міліції «Беркут» систематично мордують і б'ють затриманих під час своїх тренувань, групи захисту прав людини вважають, що ця практика триває. Засоби масової інформації та правозахисні організації повідомляють, що міліція піддає затриманих фізичним тортурам, серед яких зокрема згадується «ластівка», коли людину кладуть на живіт і прив'язують ступні до рук, унаслідок чого спина катованого вигинається дугою. Іншим видом знущань є так званий «слоник»: міліціонер надягає в'язню на голову маску протигазу, а потім поступово перекриває доступ повітря. До затриманих застосовують також прийом катування, відомий як «пам'ятник», коли жертву підвішують за руки на мотузці і б'ють. Адвокати-правозахисники стверджують, що згадка затриманого про адвоката часто призводить до ще жорстокішого побиття, яке триває аж доти, доки той не відмовиться від своєї вимоги.

16 грудня у Запоріжжі був затриманий наркоман, підозрюваний у крадіжці. Є інформація, що він помер, перебуваючи під вартою, від завданих йому тілесних ушкоджень унаслідок побиття. Правоохоронці стверджують, що підозрюваного було побито ще до того, як він потрапив до міліції. Володимир Іванченко, який звинувачувався у вчиненні замаху на кандидата на пост Президента Наталю Вітренко, у 2001 році на судовому засіданні повідомив, що його та інших осіб під час досудового затримання міліціонери били, душили і катували електричним струмом. Влада ніяк не відреагувала на його заяви.

В Україні відсутні ефективні механізми реєстрації скарг громадян на жорстоке ставлення з боку правоохоронних органів та отримання потерпілими відповідних відшкодувань, незважаючи на те, що затриманим дозволяється надсилати свої скарги прямо до суду, обминаючи Міністерство внутрішніх справ. В'язні та затримані часто звертаються зі скаргами безпосередньо до офісу Уповноваженого з прав людини, який отримує щороку по кілька сотень заяв про факти катувань під час попереднього ув'язнення. За його даними, у переважній більшості звернень ідеться про порушення прав людини співробітниками правоохоронних органів. Уповноважений з прав людини стверджує також, що в разі неможливості зробити грошовий внесок на оплату харчування затримані змушені голодувати, а це теж може розглядатися як один із видів тортур. Попри те, що Уповноважений з прав людини дбає про якнайширше оприлюднення інформації про подібні явища, він не має достатніх повноважень для ефективного втручання у ситуацію.

Немає жодних документованих ознак того, що влада має намір покласти край зловживанням. Дисциплінарні покарання винних у них мають вельми обмежений характер. Згідно з офіційними повідомленнями, з січня по серпень у жорсткому поведженні з підозрюваними було звинувачено 62 співробітники міліції. За даними офісу Уповноваженого з прав людини, у 2001 році проти 48 службовців правоохоронних органів було порушено 25 кримінальних справ у зв'язку з перевищенням ними своїх повноважень. До кінця року 14 із них було засуджено до ув'язнення. Тридцятого серпня Генеральний Прокурор звільнив з посади прокурора та слідчого Таращанського району Київської області. Проти них порушено кримінальну справу за звинуваченнями у зловживанні службовим становищем та шахрайстві при розстеженні вбивства Гонгадзе (див. розділ 1.г). Зокрема стверджується, що вони сфальсифікували протоколи огляду місця, де було знайдено тіло журналіста. Багато оглядачів вважає ці звинувачення спробою пошуків тих, на кого можна було б перекласти відповідальність у цій резонансній, вкрай політизованій справі. У своєму звіті за 2000 рік Уповноважений з прав людини вказував, що у 1998 та 1999 роках знущання з ув'язнених було інкриміноване 285 співробітникам міліції. Новий Кримінальний кодекс, який набрав чинності у вересні 2001 року, передбачає відповідальність за застосування тортур у вигляді позбавлення волі терміном від 3 до 10 років, і все ж таки групи правозахисників повідомляють, що впродовж звітнього періоду ці норми жодного разу не були задіяні.

Об'єктами збиткувань для співробітників міліції часто стають цигани та люди з темним кольором шкіри. Представники цих груп населення стверджують, що правоохоронці, як правило, не лише ігнорують їхні скарги, а й іноді підбурюють третіх осіб до вчинення щодо них насильницьких дій (див. розділ 5). Міліція також жорстоко поводить з біженцями (див. розділ 2.г).

У вересні міліція силоміць розігнала антипрезидентськи налаштованих демонстрантів і демонтувала наметове містечко, яке вони самовільно розташували у центрі Києва. Так само були знесені намети у Харкові. Місцева влада вдається до різноманітних засобів – від вилучення автомобілів до свавільних затримань, – аби перешкодити громадянам брати участь у подібних акціях. 26 грудня члени націоналістичної опозиційної партії “Українська Національна Асамблея – Українська Національна Самооборона” (УНА-УНСО) були засуджені до ув'язнення терміном від 2 до 5 років за звинуваченням в організації масових заворушень 9 березня 2001 року у Києві (див. розділ 2.б). Міліція також застосовувала силу до журналістів (див. розділ 2.а).

Серйозною проблемою залишається корупція у правоохоронних органах. Зокрема надходили повідомлення про те, що місцеві керівники правоохоронних органів свідомо заплющували очі на факти торгівлі людьми, а то й сприяли злочинним діям (див. розділ 2.е).

Умови утримання в місцях позбавлення волі залишаються важкими і небезпечними для життя. Відповідно до офіційних джерел, інформація про стан будівель та огорож тюрем і слідчих ізоляторів вважається державною таємницею. Незважаючи на це, преса вільно описує умови утримання засуджених у цих закладах. Згідно з даними, отриманими з офісу Уповноваженого з прав людини та від правозахисних НУО, персонал тюрем залякує ув'язнених і всіляко знущається з них. Через важкі економічні умови тюрми та слідчі ізолятори переповнені, у них порушуються санітарні норми і бракує можливостей надання медичної допомоги. За офіційними статистичними даними Департаменту виконання покарань, за перші 6 місяців 2001 року померло 865 ув'язнених. Незадовільні санітарні умови у першій половині 2001 року призвели до смерті 300 ув'язнених від туберкульозу та 13 – від дизентерії. Реєструвалися непоодинокі випадки вбивств ув'язнених співкамерниками, а також самогубства, яких упродовж першої половини 2001 року було зареєстровано 13, хоча правозахисні організації вважають, що реальні цифри набагато вищі.

Засудженому дозволяється звертатися зі скаргами на умови утримання до Уповноваженого з прав людини, проте, як повідомляють правозахисники, в'язнів за це карають. У січні 2001 року Верховна Рада ухвалила поправки до Карного кодексу, які дещо пом'якшили чинні ще з радянських часів обмеження у тюрмах особливо суворого режиму та скасували положення про перлюстрацію листів ув'язнених.

Умови у закладах попереднього ув'язнення також залишаються важкими. Затримані часто проводять в ізоляції тривалий час, де піддаються залякуванню та знуцанням з боку охорони та співкамерників. Переповнення цих установ стало типовим явищем. Незважаючи на відсутність офіційної статистики, місцеві адвокати вважають, що у слідчому ізоляторі Києва перебуває 6000 затриманих, тоді як він розрахований лише на 3500 осіб. На кінець року СБУ продовжує мати свої слідчі ізолятори, хоча у 2001 році вона оголосила, що планує закрити їх. За повідомленням Уповноваженого з прав людини Ніни Карпачової, приблизно до третини затриманих застосовуються тортури.

Умови у лікувально-трудовах профілакторіях (ЛТП) Державного Департаменту виконання покарань, де за рішенням суду примусово утримують злісних алкоголіків, мало

відрізняються від тюремних. Попри загальне зменшення кількості цих установ і те, що деякі з них у 2000 році перейшли у відання Міністерства охорони здоров'я, уряд не виконав своїх обіцянок щодо передачі під юрисдикцію цього міністерства всіх ЛТП. В ЛТП не проводиться ніякого лікування алкоголізму. Незважаючи на те, що у 1999 році урядовим декретом передбачалося закриття ЛТП до кінця 2000 року, протягом звітного періоду вони продовжували функціонувати.

Як вважають правозахисні групи, реорганізація Департаменту виконання покарань з метою забезпечення більшої незалежності пенітенціарної системи не вплинула на характер його діяльності, цивільний нагляд за якою практично відсутній. Уряд і справді запровадив деякі програми з перепідготовки особового складу міліції та персоналу в'язниць, проте він карає лише небагатьох із тих, хто застосовує силу до затриманих та ув'язнених або потурає їм застосуванню. Уповноважений з прав людини намагається привернути увагу до стану пенітенціарної системи, відвідуючи тюрми та виносячи їхні проблеми на розгляд широкого загалу. У лютому під час огляду Лук'янівського слідчого ізолятора ним було зауважено, що умови утримання дещо покращилися. Кандидати у депутати та члени моніторингових комітетів були допущені до деяких, але не до всіх в'язниць для проведення передвиборної агітації та спостереження за перебігом голосування.

Уряд дає можливість спостерігачам за станом дотримання прав людини відвідувати тюрми, проте дехто з них повідомляє про труднощі, що іноді виникають при спробах зустрітися з тим чи іншим конкретним в'язнем або отримати дозвіл на огляд всіх будівель на території режимного закладу. 10 січня після неодноразових наполягань громадськості та організації «Репортери без кордонів» Залізничний районний суд Сімферополя скасував решту терміну ув'язнення, до якого був засуджений у 2001 році сімферопольський журналіст Сергій Потоманов. Потоманов скаржився на жорстокі побої, яких він зазнавав від сусідів по камері.

У звітному році Уповноважений з прав людини продовжував вивчати умови перебування у багатьох тюрмах і, як і раніше, вважав пріоритетом своєї діяльності вирішення проблеми жорстокого поводження з ув'язненими. У вересні 2001 року Верховна Рада ратифікувала перший і другий протоколи Європейської конвенції про заборону тортур, якими передбачаються перевірки виправних установ міжнародними інспекторами. Уряд дав згоду на те, щоб Рада Європейського комітету боротьби з тортурами оприлюднила три звіти, присвячені Україні. Звіти за 1998–2000 роки містять численні згадки про факти застосування тортур з метою отримання зізнання, а також звертають увагу на загальне побоювання затриманих обговорювати проблему тортур і незадовільні умови утримання у місцях позбавлення волі.

г. Свавільні арешти, затримання та вигнання

Свавільні арешти та затримання забороняються Конституцією, проте залишаються серйозною проблемою. Конституція передбачає компенсацію за незаконне ув'язнення. Законодавство містить також положення про компенсацію за необґрунтований арешт, проте воно рідко застосовується на практиці.

Правоохоронним органам дозволяється затримувати підозрюваного без пред'явлення йому ордеру на арешт протягом трьох днів. Суд може подовжити термін утримання під вартою без ордеру на арешт іще на 10 днів. Підозрювані, які вважають, що подальше дізнання може закінчитися їхнім цілковитим виправданням, також мають право звернутися до суду з проханням про 15-денне подовження терміну затримання. Закон забороняє досудове затримання тривалістю понад 2 місяці. У випадках, коли йдеться про особливо тяжкі злочини, Генеральний Прокурор може звернутися з проханням до Верховного Суду

подовжити термін затримання до 18 місяців. Закон не обмежує загального терміну затримання до і під час судового розгляду. Закон дозволяє громадянам опротестувати правомірність арешту в суді та звертатися з апеляційними скаргами до прокурора. Конституція вимагає, аби посадові особи правоохоронних органів негайно повідомляли родичам заарештованого про факт арешту, однак на практиці вони зазвичай цього не роблять.

За законом, судовий розгляд кримінальної справи має відбуватися не пізніше, ніж через 3 тижні від моменту її офіційної реєстрації у суді, але через перевантаження судової системи ця вимога виконується рідко (див. розділ 1.д). Перш ніж звинувачуваний постане перед судом, нерідко минає не один місяць, і за звітний період ситуація не поліпшилася. Складні справи нерідко чекають судового розгляду по кілька років. Незважаючи на те, що кримінально-процесуальним кодексом передбачено можливість внесення грошової застави, цим правом користуються рідко, оскільки більшість звинувачуваних неспроможна заплатити визначену судом суму. Натомість суди застосовують підписку про невиїзд як засіб досудового обмеження свободи пересування. Протягом року приблизно 70% звинувачуваних, які чекають суду, тобто 150 тисяч осіб, було звільнено з-під варті, причому багатьох із них – під підписку про невиїзд.

За інформацією Державної виконавчої служби, в місцях позбавлення волі перебуває приблизно 220 тисяч осіб, з яких 156 тисяч утримується у тюрмах, а 40 тисяч – у колоніях. Значна кількість тих, хто очікує суду, звинувачується в особливо тяжких злочинах. Оскільки у відповідності до поправок, ухвалених у 2001 році, право подовжувати термін попереднього ув'язнення надається винятково судам, протягом звітного періоду вони ретельно вивчали справи, у перебігу розстеження яких підозрювані впродовж тривалого часу перебували у попередньому ув'язненні за дозволами прокурорів, виданими раніше.

У законі зазначено, що нужденним громадянам послуги адвоката надаються безкоштовно з моменту затримання або висунення звинувачення – залежно від того, що станеться раніше. Однак адвокатів, які б захищали підозрюваних від незаконного і тривалого утримання під вартою у неприйнятних умовах, не вистачає. Незважаючи на принципову наявність концепції надання адвокатських послуг за державний кошт, адвокати часто відмовляються вступатися за незаможних громадян через низьку урядову компенсацію їхніх послуг. Законом передбачено також право особи, що перебуває під вартою, на розмову з адвокатом сам на сам, проте правозахисні групи повідомляють, що слідчі та персонал тюрем іноді не дозволяють затриманому скористатися цим правом. Щоб захистити права підозрюваних, було запроваджено положення, згідно з яким кожна кримінальна справа повинна містити підписане затриманим свідчення про те, що його було ознайомлено зі змістом висунутих проти нього звинувачень, а також із правом на адвокатський захист і правом не свідчити проти себе та членів своєї родини. У разі відсутності цього документа апеляційний суд може скасувати вирок або призначити новий судовий розгляд. Незважаючи на те, що ступінь обізнаності затриманих зі своїми правами підвищується і вони дедалі частіше наполягають на їх дотриманні, багато кому поки що невідомо про існування таких захисних механізмів.

Внаслідок змін у законодавстві, ухвалених у 2001 році, прокуратура не має права ініціювати нове кримінальне розстеження без попередньої згоди на це суду, за винятком випадків, коли йдеться про особливо тяжкі злочини (див. розділ 1.д).

Траплялося, що уряд використовував звинувачення у наклепі та ухилянні від сплати податків як привід до затримання, як правило, щодо лідерів опозиції та журналістів, котрі відкрито критикували уряд або зачіпали інтереси наближених до уряду можновладних бізнесових чи політичних постатей (див. розділ 2.а). Впродовж звітного періоду Генеральний Прокурор

продовжував висувати звинувачення у кримінальних злочинах проти Юлії Тимошенко, лідера опозиційного політичного формування, названого її іменем. Зусилля Тимошенко з реформування енергетичного сектора, яких вона докладала раніше, коли займала пост віцепрем'єра з питань енергетики, викликали різку протидію, особливо з боку потужних бізнесових кіл, тісно пов'язаних з урядом. Приєднавшись до опозиції, Тимошенко стала відвертим критиком дій влади. Вона неодноразово заявляла, що звинувачення проти неї мають політичний характер. У травні одним з судів Києва було закрито деякі справи, порушені проти Тимошенко та її чоловіка. У вересні Генеральний Прокурор звернувся до Верховної Ради з запитом про позбавлення Тимошенко депутатської недоторканності, що дозволило б відкрити проти неї нову кримінальну справу. Однак спікер парламенту повернув запит Генеральному Прокуророві з вимогою більш детального його обґрунтування. У червні на прохання українського уряду влада Туреччини затримала свекра Юлії Тимошенко Геннадія та трьох її партнерів по бізнесу. У жовтні Туреччина передала їх Україні. 14 вересня Луганський апеляційний суд підтвердив квітневий вирок, винесений Борису Фельдману, колишньому віцепрезиденту банку «Слов'янський», котрий представляв певні бізнесові інтереси Юлії Тимошенко. Фельдман був засуджений до 9-річного ув'язнення за звинуваченням в ухилянні від сплати податків та фінансових махінаціях. Апеляційний суд відмовився підтвердити рішення Верховного Суду про звільнення Фельдмана, який заявляв, що йому не давали сповідувати юдейську віру, поки він перебував під вартою в очікуванні розгляду апеляції за його справою. Адвокат Фельдмана Андрій Федур скаржився на неправомірні дії податкової міліції, а також повідомив, що протягом року невідомі особи неодноразово погрожували йому вбивством. У вересні податкова міліція вилучила у Федура автомобіль, у якому, за його словами, були документи, що мали відношення до справи Фельдмана. У жовтні міліція затримала Федура на 3 дні буцімто за підробку документів. Його звільнили, так і не пред'явивши звинувачення.

Київська міліція 17 вересня заарештувала 64 учасників антипрезидентської акції протесту, звинувативши їх у різноманітних адміністративних правопорушеннях, зокрема у блокуванні вуличного руху. Всіх їх звільнили протягом 10 наступних днів.

Групи захисту прав людини повідомляють, що до них продовжують надходити скарги від циган, викликані необґрунтованими затриманнями і випадками застосування до них фізичної сили з боку співробітників міліції.

Міліція неодноразово вдавалася до невмотивованих затримань громадян для прискіпливої перевірки документів та огляду їхніх автомобілів (див. розділ 1.е). Як правило, необґрунтовано затримувалися для перевірки документів особи з темним кольором шкіри (див. розділ 5). Повідомлялося також, що у вересні можновладці місцевих рівнів затримували осіб, які, на їхню думку, мали намір приєднатися до загальнонаціональних антипрезидентських виступів. Є вірогідна інформація про те, що перед початком акції міліція вилучала автомобілі, які належали опозиції та неурядовим організаціям, нібито для технічного огляду. Після закінчення демонстрацій транспортні засоби було повернуто їхнім власникам. 29 червня у Полтаві міліція на 2 дні затримала лідера опозиційної партії УНА-УНСО Сергія Кузовку за звинуваченням у хуліганстві, що перешкодило йому взяти участь у з'їзді цієї партії, який відбувся у Києві 30 липня. Після двох днів перебування під вартою один із полтавських судів звільнив його.

Траплялися випадки, коли громадяни, які брали участь у суперечках, пов'язаних із розподілом майна, встановленням права спадкоємності чи розірванням шлюбу, потрапляли до психіатричних медичних закладів із неправильно встановленим діагнозом шизофренії.

Конституція України забороняє примусове вигнання, і уряд не вдавався до нього.

д. Відмова у праві на справедливий прилюдний суд

Конституція містить положення про незалежність судочинства, проте на практиці ця сфера, перебуваючи під політичним тиском з боку виконавчої гілки влади, корумпована й неефективна. Суди фінансуються Міністерством юстиції, яке забезпечує їм організаційну підтримку, комплектування кадрами і фахову підготовку суддів, а також опікується питаннями матеріально-технічного постачання і статистичної та інформаційної підтримки. Адміністрація Президента продовжувала практику телефонних дзвінків суддям з метою впливу на їхні рішення.

Законодавчі нововведення, запроваджені у 2001 році та впродовж звітнього року з метою врегулювання діяльності судової системи й органів юстиції, привели систему законів у більшу відповідність до вимог Конституції, що декларує незалежність судової влади. Однак судова система потерпає від браку коштів і персоналу, що породжує її неефективність і корумпованість та підвищує її залежність від виконавчої влади, оскільки фінансування судів здійснюється винятково через Міністерство юстиції. Комплексна реорганізація, передбачена червневими рішеннями, вимагає більше коштів, аніж було виділено з бюджету, і оглядачі передбачають, що модернізація судової системи в цілому потребуватиме немалих додаткових витрат, аби забезпечити суди адекватними технічними засобами та устаткуванням.

Авторитет і незалежність судів підривається невиконанням судових рішень у цивільних справах. Положення про кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень рідко застосовується на практиці. Невиконання судових рішень особливо часто має місце тоді, коли вони вступають у суперечність з інтересами уряду. Голова Верховного Суду, голови обласних судів та голова Київського міського суду, а також їхні заступники мають право зупиняти судові рішення, що призводить до зловживань, маніпуляцій та корупції. За словами самого міністра юстиції, виконується менше половини судових рішень. У 1999 році було засновано Державну виконавчу службу як спеціальний підрозділ Міністерства юстиції, відповідальний за виконання судових рішень. Повноваження Державної виконавчої служби стосуються передусім забезпечення виконання судових рішень у цивільних справах, рішень у кримінальних і адміністративних справах, які передбачають виплату грошових компенсацій, а також рішень судів інших держав, Конституційного Суду та органів влади. Значно зросла кількість судових рішень про матеріальну чи грошову компенсацію, що перебувають у компетенції цієї служби. За першу половину 2001 року нею було виконано понад мільйон судових рішень, що становило приблизно 48% їхньої загальної кількості.

Критики влади справедливо зауважують, що вона перевищує свої повноваження щодо судової влади, вибірково призначаючи та звільняючи з посад несимпатичних їй суддів. У липні Любов Будякова, суддя Бабушкінського районного суду Дніпропетровської області, розповіла пресі про переслідування, яких вона зазнала з боку голови суду після того, як прийняла рішення про незаконність виселення осередку Соціалістичної партії з його приміщення у Дніпропетровську. Судді, які дотримуються незалежної позиції, скаржаться, що їм не доручають справ із політичним забарвленням. У липні 2001 року Президент Кучма звільнив з посади голову одного з київських районних судів Миколу Замковенка за зумисне зволікання у розгляді справ, що перешкоджало громадянам звертатися до суду. Прибічники Замковенка стверджують, що можновладці помстилися йому за його рішення про звільнення з-під варті колишнього віце-прем'єр-міністра Юлії Тимошенко і визнання матері та дружини Георгія Гонгадзе жертвами злочину (див. розділ 1.а). У червні Верховний Суд виніс постанову про законність звільнення Замковенка Президентом Кучмою.

Прийняті у 2001 році поправки до низки законів, що стосуються судочинства та органів юстиції, а також додаткові законодавчі акти, ухвалені у липні, дали початок важливим реформам судової системи. Поправки створили передумови для формування цілісної системи судочинства, що складається з Конституційного Суду, системи судів загальної юрисдикції, до якої входить Верховний Суд, та спеціалізованих господарських (колишніх арбітражних), а також військових судів. Суди загальної юрисдикції поділяються на чотири рівні: місцеві, районні апеляційні, спеціалізовані вищі (наприклад, Вищий Господарський Суд) та Верховний Суд. Арбітражні суди, що були реорганізовані у господарські, мають виконувати функції спеціалізованих судів у рамках єдиної судової системи. Внаслідок цього Верховний Суд може переглядати їхні рішення, включно з тими, які приймає Вищий Господарський Суд. Військові суди також спеціалізовані, і в них розглядаються лише справи, у яких фігурують військовослужбовці.

7 лютого Парламент ухвалив Закон про Судочинство в Україні, виконання якого уряд розпочав у другій половині звітнього року. Тоді як цей закон допоміг модернізувати судову систему, деякі оглядачі вважають, що він надає надто високих повноважень Президентові. Закон передбачає створення нової, не підпорядкованої Міністерству юстиції Державної судової адміністрації (ДСА), яка має виконувати функції центрального виконавчого органу та здійснювати нагляд за задоволенням адміністративних потреб судової системи, зокрема її фінансуванням. Згідно з новим законом, Президент має право за погодженням із Міністерством юстиції та головою Верховного Суду чи головами вищих спеціалізованих судів створювати чи розпускати суди загальної юрисдикції. Президент уповноважений також визначати кількість суддів у судах (згідно з рекомендаціями ДСА та за погодженням із головою Верховного Суду), призначати на 5-річний термін та звільняти з посад голів і заступників голів судів (за поданням голови Верховного Суду та з урахуванням рекомендацій ДСА), а також створювати апеляційні господарські та апеляційні адміністративні суди. Президент за рекомендацією прем'єр-міністра та Ради юстиції призначає голову ДСА. Законом також передбачається створення Судової академії, де навчатимуться нові та проходитимуть перепідготовку чинні судді.

Новий Касаційний суд було створено 1 грудня, проте до кінця року він не запрацював на повну силу. Судова академія та ДСА згідно з планом повинні були почати свою роботу з 1 січня 2003 року.

Районні суди, включно з Верховним Судом Криму та міст Києва і Севастополя, виконують функції апеляційних судів для судів нижчого рівня. Вони можуть проводити незалежний розгляд свідчень, заслуховувати нових свідків, вимагати додаткових доказів, а також виносити рішення, що скасовують вироки судів нижчого рівня.

Конституційний Суд складається з 18 суддів, що призначаються на 9-річний термін в однаковій кількості Президентом, парламентом і Палатою суддів. За Конституційним судом закріплюється остаточне право тлумачення законів і Конституції, а також визначення ступеню відповідності Конституції України законів, указів Президента, декретів Кабінету Міністрів та законодавчих актів Автономної Республіки Крим. З вимогою розгляду справи до Конституційного Суду можуть звертатися Президент, не менше ніж 45 членів парламенту, Верховний Суд, Уповноважений з прав людини та Кримський законодавчий орган. Громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду через посередництво Уповноваженого з прав людини, причому кілька таких звертань уже мали місце. У виняткових випадках Конституційний Суд може інтерпретувати законодавство на вимогу окремих громадян, якщо вони нададуть переконливі докази порушень конституційних норм, або коли ці норми по-різному тлумачаться різними урядовими відомствами.

Багато спостерігачів на місцях вважає Конституційний Суд найнезалежнішим юридичним органом. Правозахисні групи зазначають, що Конституційний Суд у цілому дотримується балансу справедливості. Проте вони вказують на пропрезидентський ухил в його діяльності, свідченням чого вважають визнання ініційованого Президентом референдуму таким, що відповідає Конституції, попри те, що Конституційним Судом було відхилено два з шести винесених на референдум питань.

Конституція містить положення щодо процедури забезпечення справедливого суду, зокрема вона надає підозрюваним і свідкам право на відмову свідчити проти самих себе та своїх родичів. Проте спостерігається зволікання із запровадженням у практику цих конституційних норм. Натомість залишається непорушною система кримінального судочинства радянського зразка, якою ці права всіляко обмежувалися. Незважаючи на те, що підсудний формально вважається невинним, відсоток звинувачувальних вироків мало змінився порівняно з радянськими часами, і мало не всі доведені до суду справи завершуються визнанням підсудного винним. Згідно з останніми офіційними статистичними даними, у першій половині 2000 року було винесено 113 902 звинувачувальних і всього 375 виправдальних вироків. Щоправда, судді за недостатності доказів на підтримку звинувачення нерідко відсилають матеріали назад до прокуратури для «додаткового розстеження», що часто закінчується закриттям справ, тому наведені цифри не зовсім відповідають реальному стану речей. За 1999–2000 роки суди повернули до слідчих органів більш ніж 10% розглянутих кримінальних справ через брак доказів. Крім того, є підстави вважати, що підозрювані нерідко підкупають суддів, і ті домагаються закриття справ іще на досудовому етапі або виносять пом'якшені вирoki.

За наявної судової системи рішення у справі приймає суддя – одноосібно або у деяких випадках разом із двома народними засідателями (суддями-нефахівцями з певною юридичною підготовкою або професійними присяжними). У складних випадках рішення приймають троє суддів. Конституцією передбачається прилюдність і змагальність судового процесу, в якому беруть участь суддя, народні засідателі, державний обвинувач, адвокат і присяжні (у випадках, передбачених законом). З деякими обмеженнями ці вимоги виконуються на практиці. Законодавчі поправки, внесені 2001 року, створюють передумови для функціонування інституту присяжних. Вони визначають процедуру призначення присяжних, проте не конкретизують їхніх функцій і повноважень. Спостерігачі вважають, що інститут присяжних не запрацює, доки не буде завершено комплексну реформу судової системи і суди не отримають додаткового фінансування.

Перш ніж складні справи потрапляють до суду, може минути не один рік, тому проблема попереднього ув'язнення, як і раніше, залишається актуальною. Проте підозрювані, котрі очікують суду, дедалі частіше звільняються з-під варти (див. розділ 1.г). Умовою звільнення, як правило, є нематеріальна форма застави – зазвичай, підписка про невиїзд. Більшість затриманих, які потрапляють до попереднього ув'язнення, звинувачуються у дуже тяжких кримінальних злочинах.

Прокуратура, як і суди, також має багаторівневу організаційну структуру і складається з підрозділів районного, обласного та національного рівня. Всі вони підпорядковані Генеральному Прокуророві, який призначається Президентом і затверджується Верховною Радою на 5 років. Обласні та районні прокурори призначаються Генеральним Прокурором. Хоча прокурори та адвокати офіційно мають однаковий статус, прокурори на практиці виявляються впливовішими. Прокурори, як і адвокати, можуть подавати апеляційні заяви. Генеральна Прокуратура практикує вибіркове переслідування й порушує кримінальні справи проти політичних і економічних опонентів Президента та його прибічників (див. розділ 1.г). Генеральний Прокурор ігнорує запити, які надходять від народних депутатів і суду,

відмовляючись порушувати кримінальну справу проти високопоставлених чиновників, якщо вони належать до президентського оточення. До набуття чинності поправок 2001 року прокуратура використовувала своє право нагляду для анулювання судових рішень, якщо вони виявлялися несприятливими для економічних та політичних інтересів адміністрації, і передавала справи на повторний розгляд до інших судів.

Законодавчі зміни 2001 року істотно звузили повноваження прокуратури, обмеживши їх функціями обвинувачення у судовому процесі, наглядом за перебігом слідчих дій та виконанням судових рішень у кримінальних справах. Водночас прокуратура може продовжувати розстеження, розпочаті до набуття чинності згаданими поправками, а також у справах, які стосуються особливо тяжких протиправних діянь, зокрема вбивств, корупції та економічних злочинів із завданням державі великих збитків. Прокуратура більше не має права порушувати нових кримінальних справ, її влада поширюється лише на сферу нагляду за дотриманням законності правоохоронними органами. У травні 2001 року Конституційний Суд постановив, що громадяни можуть оскаржувати дії судів у прокуратурі та слідчих органах, а також дії уряду, що мають відношення до національної безпеки, зовнішньої політики та збереження державної таємниці.

Впродовж Року Верховна Рада увільнила 13 суддів. В 11 випадках причиною було порушення присяги судді, у двох інших – порушення проти них кримінальної справи.

Злочинні угруповання систематично вдаються до залякування жертв і свідків, змушуючи їх відмовлятися від своїх показань або змінювати їх. Закон вимагає, щоб суддів, свідків, підсудних та їхніх родичів охороняли співробітники спеціальних підрозділів, але такі підрозділи досі не сформовані, тому учасники судових розглядів залишаються незахищеними. Через брак коштів доля закону про захист свідків досі не визначена. Закон вимагає, щоб імена та адреси жертв і свідків злочинів не розголошувалися, якщо вони попросять захисту, побоюючись за своє життя. 30 липня суддя Донецького обласного господарського суду Ігор Ткачук був знайдений повішеним на своїй дачі в Одеській області. У пресі висловлювалася думка, що суддя міг стати жертвою вбивства у зв'язку з суперечкою між Одеським портом і приватною компанією «Синтез ойл», яка розглядалася Одеським обласним господарським судом. Ткачук раніше брав участь у слідстві, що його проводила прокуратура у зв'язку з розкраданням Чорноморського торговельного флоту. У вересні суддю Нікопольського міського суду Наталю Ачинович знайшли повішеною у кімнаті готелю в Туреччині, де вона проводила відпустку. Тоді у преси виникло запитання, чи не пов'язана смерть судді з політично чутливим рішенням Нікопольського міського суду про скасування результатів голосування у восьми виборчих дільницях одного з виборчих округів Дніпропетровської області, де боротьба між кандидатами під час парламентських виборів була особливо запеклою.

Повідомлень про ув'язнення з політичних мотивів не надходило.

е. Втручання у приватне життя й порушення недоторканності житла і таємниці листування

Влада зазіхає на право недоторканності приватного життя громадян. Поправками до законодавства, введеними в дію у 2001 році, передбачається, що видавати ордери на обшук помешкань та прослуховування телефонних розмов може тільки суд (див. розділ 1.д). Проте прокуратура зберегла за собою повноваження давати дозвіл на обшук нежитлових приміщень.

У відповідності до поправок 2001 року СБУ не має права здійснювати стеження та обшуки без відповідного ордеру, виданого судом. Конституція покладає на Генеральну Прокуратуру нагляд за дотриманням цієї норми всіма правоохоронними органами, до яких належить і СБУ. Проте невідомо, наскільки ефективно Генеральний Прокурор використовує надані йому повноваження з нагляду за діяльністю СБУ та запобігання зловживанням з боку її співробітників. Конституція надає право громадянам знайомитися з будь-якими досє на них, що перебувають у розпорядженні СБУ, і вимагати відшкодування за моральні та матеріальні збитки, завдані під час слідства. Однак закони, які б конкретизували ці положення Основного Закону, досі не ухвалені, і влада ними нехтує. Як повідомлялося, влітку міліція припинила стеження за лідером Незалежної профспілки шахтарів Михайлом Волинцем лише після того, як він попередив, що викличе до свого будинку автобус з шахтарями, щоб вони затримали агентів. У вересні лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз поскаржився на те, що за ним стежать і прослуховують його телефонні розмови. Керівник благодійної організації, яка опікується притулком у Брусиліві Житомирської області, стверджував, що місцева влада провела у його будинку обшук. Деякі НУО повідомляли, що цього року мали місце випадки, коли з дозволу місцевої влади їхня кореспонденція розкривалась і досліджувалася. СБУ також стежить за діяльністю деяких неурядових організацій, які беруть активну участь у демократичному русі.

За законом, міліція має право зупиняти і обшукувати громадян лише в тому випадку, коли вони підозрюються у скоєнні кримінального злочину. Особи, підозрювані у скоєнні особливо тяжких злочинів, можуть бути заарештовані і піддані обшуку без ордеру, проте суд має бути поставлений до відома про їхній арешт протягом 72 годин. У 2000 році Верховна Рада ухвалила закон, який забороняє міліції зупиняти автомобілі та стягувати з водіїв штрафи на місці затримання. Приймати рішення про стягнення штрафу має право лише суд. Цей закон істотно оздоровив ситуацію у цій сфері, адже тепер співробітники міліції не можуть штрафувати водіїв просто на вулиці, проте зловживання ще трапляються. Міліція має право затримувати громадян не більше ніж на 3 години для з'ясування особи (див. розділ 1.г), проте є повідомлення, що це правило іноді порушується.

Журналісти, які публікують критичні матеріали про уряд або висвітлюють діяльність опозиційних політиків і НУО, що беруть участь у безсторонній політичній діяльності, повідомляють, що за ними часто стежать агенти СБУ і що їхні телефони та офіси прослуховуються (див. розділ 2.а).

У листопаді 2001 року Конституційний Суд визнав, що інститут прописки суперечить Основному Закону. Був розроблений новий, суто інформаційний механізм реєстрації, однак на кінець року він залишається невпровадженим. Крім того, доступ до послуг соціальної сфери, таких як надання житла, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування та середня освіта, теж базується на прописці. У своєму звіті про перебіг березневих парламентських виборів ОБСЄ зауважила, що влада використовує прописку для реєстрації виборців, оскільки альтернативної системи їхнього обліку не існує.

У поодиноких випадках особам, які брали участь у майнових суперечках, пов'язаних зі з'ясуванням права на спадщину чи розірванням шлюбу, встановлювався діагноз шизофренії, з яким вони ізолювалися у психіатричних медичних закладах. Ці суперечки нерідко супроводжувалися підкупом психіатрів та членів суду. В лютому 2000 року Верховна Рада ухвалила новий Закон про психіатрію, який забороняє використання психіатрії у політичних та не пов'язаних із медициною цілях, а також створює механізми захисту від такого роду зловживань. Однак правозахисники повідомляють, що процедура направлення на психіатричне лікування залишається невизначеною і на практиці й далі активно використовується радянська класифікація психічних захворювань. Особи, яким встановлено

діагноз психічного захворювання, перебувають під ризиком ізоляції у закритих медичних закладах, визнання недієздатними та позбавлення громадянських прав, причому для цього навіть не обов'язково, щоб вони були присутні при розгляді цих питань або були поставлені до відома про прийняте рішення. У країні зареєстровано близько 1,2 млн. психічно хворих осіб. У перші 3 дні після госпіталізації до психіатричної клініки пацієнта мають оглянути три лікарі. Пацієнти, включно із засудженими, підлягають огляду обласної психіатричної комісії впродовж 6 місяців після встановлення діагнозу. Згідно з даними Української психіатричної асоціації, міністр охорони здоров'я не завжди співпрацює з правозахисними групами, які намагаються боротися зі зловживаннями у психіатрії.

Розділ 2. Пошанування громадянських свобод, включно з такими, як:

а. Свобода слова і преси

Конституція та закон 1991 року гарантують свободу слова та преси, проте влада не завжди поважає ці свободи на практиці. Протягом звітного року владні структури прямо вказували засобам масової інформації, які події вони повинні висвітлювати, а які замовчувати. Вони продовжували здійснювати кроки до встановлення ще жорсткішого контролю за теле- та радіотрансляційним сектором.

Влада й далі втручалася у справи засобів масової інформації, тиснучи на журналістів, використовуючи для цього закон про відповідальність за наклеп, хоча такі випадки дещо порідшали порівняно з попереднім роком. Незважаючи на втручання, у країні зберігається доступ до великої кількості приватних газет, на сторінках яких представлені різні політичні погляди і відбуваються дискусії довкола актуальних питань, включно з тими, що вирішуються у парламенті.

У другій половині року з'явилася вірогідна інформація про те, що Адміністрація Президента дає редакціям засобів масової інформації неприховані вказівки щодо того, які події і як саме висвітлювати. Представники Адміністрації Президента спростовують ці твердження. Однак редакції практично всіх великих київських видань і студій підтвердили, що перед вересневими антипрезидентськими демонстраціями вони отримували інструкції про те, як подавати інформацію про підготовку до цієї акції та про її перебіг. Наприклад, їм рекомендували зосередити увагу аудиторії на катастрофі літака, яка сталася раніше під час авіаційного шоу у Львові, уникаючи висвітлення вересневих демонстрацій. Внаслідок тиску на засоби масової інформації, здійснюваного з метою маніпулювання їхньою діяльністю, було звільнено з посад кількох провідних журналістів. Приблизно 450 журналістів, що представляють увесь політичний спектр країни, поставили свої підписи під відкритим зверненням, у якому критикувалися дії влади. У вересні працівники засобів масової інформації почали формувати незалежну асоціацію журналістів з метою протидії цензурі та захисту її членів від звільнення та інших форм тиску. У листопаді співробітники різних видань демонстративно залишили приміщення, де Генеральною Прокуратурою проводився брифінг, на знак солідарності з журналістами «Української правди», яким було відмовлено в акредитації на ньому. Чиновники обґрунтовували відмову тим, що це електронне видання не має статусу зареєстрованого ЗМІ.

4 грудня у Верховній Раді відбулися слухання, присвячені свободі слова і цензурі. Слухання транслювалися у прямому ефірі по телебаченню і були детально висвітлені у засобах масової інформації. Деякі керівники ЗМІ скаржилися на прослуховування їхніх офісів. Преса цитувала слова Президента Кучми про те, що скарги журналістів на цензурування були перебільшеними.

Багато популярних газет фінансується заможними бізнесменами, які мають свої політичні інтереси, що часто збігаються з інтересами уряду. Це ставить їх у вигідніші умови порівняно з невеликими і більш незалежними виданнями.

Незважаючи на урядовий тиск і самоцензуру, велика кількість газет і періодичних видань, кожне з яких висловлює точку зору своїх спонсорів, забезпечує різноманіття думок. Вільно розповсюджуються закордонні газети і журнали.

Електронні засоби масової інформації, що є головним джерелом інформації для переважної більшості населення, перебувають у власності держави або в руках олігархів і потужних бізнесових груп. У країні налічується шість загальнонаціональних телевізійних каналів. Державне телебачення покриває найширшу територію і водночас є найменш популярним. Більшість інших телеканалів пов'язана з політичними партіями та можновладними бізнесовими групами. Ці інтереси можуть збігатися, а можуть і не збігатися з інтересами урядових чиновників. Третій і четвертий за потужністю канали вважаються пропрезидентськими. Два з найвідвертіших каналів частково перебувають в іноземній власності.

Протягом року влада намагалася зміцнити свій контроль над телебаченням. Президент і Верховна Рада призначають в однаковій кількості членів Національної Ради з телебачення і радіомовлення, яка видає ліцензії та займається розподілом часу трансляції. Рада зробила кроки, які засвідчили її прихильність до бізнесових інтересів, тісно пов'язаних з політичними уподобаннями уряду. У квітні 2001 року Рада відмовила у продовженні ліцензії незалежній радіостанції «Радіо Континент» (РК), яка передавала випуски новин Британської Телерадіотрансляційної Корпорації (BBC), «Голосу Америки» та «Німецької хвилі». «Радіо Континент» неодноразово критикувало уряд у своїх передачах, і його власник різко засуджував ставлення Президента Кучми до ЗМІ. Після того, як РК успішно спростувало у суді висунуті проти нього звинувачення у незаконності ретрансляції закордонних каналів, Рада обґрунтувала своє рішення заборгованістю радіостанції перед урядом. У жовтні 2001 року Київський міський суд відмовився задовольнити позов РК про заблокування продажу його частотного каналу. До кінця року станція «Радіо Континент» продовжувала працювати, очікуючи рішення суду за поданим нею апеляційним зверненням. Європейський Суд з прав людини наприкінці року почав розгляд скарги цієї радіостанції. Також у квітні Рада позбавила ліцензії київську телекомпанію «ЮТАР» і передала її частотний діапазон телеканалу «TV Табачук». Преса з цього приводу писала, що відкликання ліцензії було пов'язане з підозрою про фінансування телекомпанії «ЮТАР» опозиційним політиком Юлією Тимошенко. Втративши ліцензію, «ЮТАР» припинила трансляцію. Телекомпанія оскаржила дії влади у Шевченківському суді Києва, який вирішив справу на її користь, проте рішення суду до кінця року залишилося лише на папері.

Урядовці практикують кримінальне або цивільне переслідування засобів масової інформації та журналістів за звинуваченнями у наклепі й «завданні фізичних і моральних збитків», проте інтенсивність використання цих засобів у звітному періоді дещо зменшилася. Стаття 7 Цивільного Кодексу дає право всім, у тому числі державним службовцям, звертатися з позовом до суду, якщо поширена ЗМІ інформація про них не відповідає дійсності або принижує їхню честь і гідність. Згідно зі статтею 125 Кримінального Кодексу, який зберігав чинність до вересня 2001 року, наклеп карався ув'язненням на термін до трьох років. Кримінальний Кодекс, прийнятий у вересні 2001 року, взагалі не передбачає кримінальної відповідальності за наклеп. Більше того, у травні 2001 року в Резолюції, ухваленій Пленумом Верховного Суду, було зазначено, що для доведення факту наклепу позивач повинен надати докази того, що журналіст знав про неправдивість інформації до того, як вона була

опублікована. На розмір відшкодування за цивільними позовами щодо наклепів обмеження не накладаються. Суди низової ланки, як і раніше, мають право видавати ордери на замороження банківських рахунків газет, поки справа про наклеп не буде розглянута у суді. Журналісти скаржаться на відсутність обмеження обсягів відшкодувань, що використовується для економічного знищення опозиційних видань. Кількість позовів за наклеп цього року зменшилася, хоч точна їхня кількість невідома. У червні влада заморозила рахунок запорізької газети «Індустріальне Запоріжжя», щоб виплатити стягнення, накладене судом, за опублікування нею наклепницьких матеріалів під час передвиборчої кампанії. Конфлікт було врегульовано протягом кількох місяців, причому газета не висловлювала ніяких претензій на адресу податкової адміністрації. Комерційне видавництво «Такі справи» зазнало тиску з боку податкової міліції та інспекторів інших урядових агентств, який вірогідно був політично вмотивованим. Видавництво «Такі справи» пояснює такі гоніння тим, що перед березневими парламентськими виборами воно випустило книжку про опозиційного депутата Юлію Тимошенко. У червні податкова міліція наклала арешт на банківський рахунок видавництва і розпочала слідство за надуманим звинуваченням в ухилянні від сплати податків. 12 вересня Господарський суд Києва постановив, що звинувачення податкової адміністрації, висунуті нею до видавництва «Такі справи», були безпідставними, але, незважаючи на це, візити податкових інспекторів до видавництва не припинилися. Справа, порушена відразу за двома звинуваченнями у наклепі, які були висунуті у 2001 році проти «Радіо Свобода/Радіо Вільна Європа», у зв'язку зі змінами судді слухалася вже втретє, проте ніякого рішення із жодного позову до кінця року прийнято не було.

Для обмеження свободи преси та опозиційної діяльності прокуратура використовує ще один аспект законодавства, а саме статтю 182 Кримінального Кодексу, яка передбачає відповідальність за збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди на це. Саме за таким звинуваченням на початку цього року прокуратура ініціювала кримінальне переслідування опозиційного народного депутата Дмитра Чобота. Чобіт написав книгу під назвою «Нарцис» про лідера однієї з політичних партій Віктора Медведчука. 8 липня апеляційний суд Рівненської області дав розпорядження міліції повернути Чоботові фургон із накладом його книжки «Свистун», у якій критикувався Президент Кучма. Фургон був конфіскований міліцією у жовтні 1999 року напередодні президентських виборів. У березні прокуратура порушила кримінальну справу проти черкаського видавництва «Республіка», інкримінуючи йому «поширення конфіденційної інформації про громадян без їхньої на те згоди» у зв'язку з опублікуванням критичної статті про тодішнього Генерального Прокурора Потебенька.

У липні Національна Рада з телебачення та радіомовлення надіслала письмове попередження радіостанції «Довіра», у якому звертала увагу на незаконність ретрансляції передач «Радіо Свобода». Радіостанція «Довіра» подала апеляційну скаргу у зв'язку з цим висновком і звернулася до Ради по розширену ліцензію, яка б дозволяла їй продовжувати ретрансляцію передач «Радіо Свобода». Розгляд справи триває. Національна Рада 30 жовтня оголосила, що до 1 січня 2003 року всі телеканали повинні отримати нові спеціальні ліцензії на ретрансляцію закордонних програм. 13 листопада після численних скарг Рада скасувала своє рішення, попередивши, що знову повернеться до цього, як тільки уряд введе у дію нові правила регулювання у сфері надання ліцензій.

На кінець року апеляційні справи, ініційовані нікопольською приватною телевізійною станцією «П'ятий канал» та запорізькою телевізійною станцією «Хортиця» у відповідь на відкликання їхніх ліцензій, ще не розглядалися у суді. Обидві станції стверджують, що їх у такий спосіб покарано за критику місцевої влади. У 2000 році Національна Рада провела аукціон з продажу частотного діапазону телевізійної станції «П'ятий канал» з Нікополя

Дніпропетровської області, навіть не попередивши про це її керівництво. Торги виграла «ICTV». Київський міський суд 31 січня зупинив розпорядження Національної Ради. Проте 4 березня Державна інспекція з електров'язку – урядовий орган, який здійснює радіочастотний нагляд, – заблокувала доступ до передавачів «П'ятого каналу» у Нікополі, мотивуючи це тим, що телевізійна станція не має ліцензії на здійснення трансляції. «П'ятий канал» стверджував, що він не винен у простроченні ліцензії, оскільки Національна Рада з телебачення та радіомовлення зволікала з проведенням аукціону. «П'ятий канал» пояснює проблеми з ліцензією своєю критикою місцевої влади, тоді як деякі оглядачі вважають, що ця телевізійна станція і справді не відповідає вимогам ліцензування. «П'ятий канал» звернувся до Київського господарського апеляційного суду. Практично водночас майже такі самі проблеми з Радою та Державною інспекцією з електров'язку мала запорізька телевізійна станція «Хортиця». У «Хортиці» також було відібрано ліцензію, яку Рада передала зовсім іншій організації під назвою «ТБ-Хортиця». «Хортиця» також пояснює свої труднощі критикою місцевого керівництва, зокрема мера Запоріжжя. Розгляд апеляційної заяви телевізійної станції «Хортиця» на кінець року не закінчений.

Як і під час президентських виборів 1999 року, у перебігу березневої парламентської виборчої кампанії спостерігався істотний дисбаланс у висвітленні особистостей кандидатів у депутати на національних теле- та радіоканалах. Опозиційні кандидати на загальнонаціональних каналах згадувалися рідко і здебільшого у негативному контексті. Однак їм вдалося отримати доступ до менших місцевих і обласних телеканалів. ОБСЄ зазначила, що висвітлення передвиборчої кампанії у засобах масової інформації має «дуже упереджений характер». При цьому фінансовані з бюджету загальнонаціональні канали «припускалися диспропорції на користь пропрезидентських кандидатів». Незважаючи на це, доступ кандидатів до ЗМІ порівняно з минулими виборами покращився.

Влада іноді примушує бізнесменів купувати рекламний час у регіональних телевізійних каналах або, навпаки, розривати з ними контракти на рекламу в залежності від того, як ці канали подають інформацію.

У лютому 2001 року Державна податкова адміністрація зробила крок до підвищення прозорості своїх дій, започаткувавши опублікування переліків ЗМІ, що входять у план аудиторських перевірок (раніше такі перевірки проводилися без будь-якого попередження). Після цього повідомлень про випадки несподіваних перевірок засобів масової інформації Державною податковою адміністрацією не надходило. Видавництво «Такі справи» та інтернет-видання «Обком» у жовтні оголосили, що вони створюють асоціацію, яка інформуватиме громадськість про результати перевірок ЗМІ податковими органами. За словами голови Державної податкової адміністрації Миколи Азарова, його відомство за перші 9 місяців року перевірило 80% цих організацій.

Для державних і незалежних каналів діють однакові тарифи за надання більшості трансляційних послуг, проте уряд рідко наполягає на оплаті цих послуг державними телеканалами. Крім того, приватні та іноземні компанії повинні отримувати окремі ліцензії на використання ними власних телепередавачів.

СБУ має великий вплив на засоби масової інформації у тому, що стосується оприлюднення даних, які становлять державну таємницю. До них зокрема належать кількість здійснених у державі страт, фізичний стан інфраструктури тюрем та слідчих ізоляторів, а також лікувально-трудових профілакторіїв для алкоголіків. На відміну від минулого року, коли було зареєстровано один випадок втручання СБУ у діяльність журналістів, цього року таких повідомлень не надходило, і журналісти могли безперешкодно висвітлювати тяжкі умови утримання ув'язнених у місцях позбавлення волі (див. розділ 1.в).

24 січня невідомий в уніформі курсанта школи міліції пограбував Олега Ляшка, редактора опозиційної газети «Свобода». Це сталося незадовго до березневих виборів, коли Ляшко збирався зробити грошовий внесок, як того вимагає процедура реєстрації кандидата в депутати. Ляшко звинувачує службу безпеки в тому, що вона організувала цей напад, аби перешкодити йому балотуватися на виборах.

Друковані засоби масової інформації, як незалежні, так і урядові, іноді виявляють тенденцію до самоцензурування при висвітленні матеріалів, які можуть зачіпати інтереси уряду. Були засновані приватні газети, що випускалися на чисто комерційних засадах, проте переважна частина цих видань виявилася збитковою. Їм також не вдається уникнути тиску, зокрема через їхню залежність від політичного патрона, який може забезпечити додаткове фінансування з державного фонду підтримки преси і пом'якшити прискіпливість, з якою ставляться до незалежних видань державні чиновники, особливо на місцевому рівні. Залежність деяких друкованих ЗМІ від урядової опіки унеможливорює критику, особливо на місцях. Цей вид тиску став особливо помітним напередодні і під час березневих парламентських виборів.

У січні прокуратура порушила кримінальну справу з приводу буцімто нецільового використання бюджетних коштів парламентською газетою «Голос України». Головний редактор газети Сергій Правденко, член парламентської фракції Блоку Юлії Тимошенко, відкидав ці звинувачення. Деякі аналітики пов'язують дії прокуратури з поданням у газеті позитивної інформації про Юлію Тимошенко під час березневої виборчої кампанії. Звинувачення проти газети було знято після того, як Правденко залишив посаду головного редактора. Правденко пояснив свою відставку намаганням урятувати газету від безпідставного політично вмотивованого тиску.

Податкова адміністрація також бере участь у цькуванні засобів масової інформації, які викривають корупцію або позитивно висвітлюють лідерів опозиції. 19 лютого службовці податкової міліції вдерлися до офісу інтернет-видання «Обком», звідки вилучили комп'ютери і документи начебто у зв'язку із розстеженням кримінальної справи, причому не надали жодних уточнень, якої саме. «Обком» пояснює цей рейд критичними публікаціями про голову податкової адміністрації. Співробітників редакції «Обкому» доправили до відділку податкової міліції, звідки відпустили через кілька годин. На другий день податківці пояснили, що шукали нібито підпільний пункт обміну валют і помилково вчинили трус у приміщенні редакції. Офіс «Обкому» містився якраз у тій будівлі, що й підозрюваний банк. Однак податкова міліція відмовилася повернути редакції «Обкому» комп'ютери «до закінчення слідства», а згодом заявила, що «Обком» був пов'язаний із банком «Корал», щодо якого велося слідство за звинуваченням у незаконних оборотках з іноземною валютою. Податкова міліція не виключила можливості повернення редакції комп'ютерів, за винятком одного, в якому нею було знайдено порнографічний кліп, що є потенційною підставою для подальшого переслідування. «Обком» продовжує працювати на новому комп'ютерному обладнанні.

Опозиційна газета «Свобода» й далі перебуває під пильною увагою можновладців. 24 березня міліція зупинила у Черкаській області вантажівку з приблизно 100 тисячами екземплярів газети, які викинула в річку. В номері було опубліковано заяву парламентської опозиції, яка звинувачувала Генерального Прокурора у хабарництві. Водій вантажівки розповідає, що міліціонери запахнули його на заднє сидіння своєї машини обличчям униз і випустили за кілька сотень метрів від місця інциденту. Пізніше цього ж дня міліція ввірвалася до видавництва «Республіка» і конфіскувала ще 100 тис. екземплярів цього ж випуску газети «Свобода». Міліція мала ордер лише на обшук приміщення, але не на

конфіскацію газети. Прокуратура порушила проти видавництва кримінальну справу за звинуваченням у «поширенні конфіденційної інформації про громадян без їхньої на те згоди» та «використанні службових приміщень» з цією метою.

9 квітня редактора газети Олега Ляшка викликали до прокуратури на допит у кримінальній справі, порушеній проти нього за звинуваченням у спротиві діям міліції 24 березня під час обшуку у видавництві «Республіка». Тоді ж, 9 квітня, було конфісковано документи з київського офісу газети «Свобода». 15 квітня Ляшка було заарештовано за опір міліції під час обшуку у приміщенні видавництва «Республіка». Його кілька днів протримали у слідчому ізоляторі Черкас, після чого звільнили під підписку про невиїзд. За кілька минулих років влада ініціювала проти Ляшка та його видання «Політика» (яке було змушене припинити свою діяльність) більше двох десятків кримінальних і цивільних справ, інкримінуючи йому наклеп і вимагаючи відшкодувань за завдані збитки на суму понад 40 млн. доларів США (200 млн. гривень).

Володимир Бойко, який проводив журналістські розстеження для інтернет-видань «Обком» і «Кримінальна Україна», а також для донецької газети «Салон», був затриманий 25 червня податковою міліцією за звинуваченням в ухилянні від сплати податків. Кримінальна справа проти нього була відкрита 10 травня. Всупереч процесуальним нормам, Бойка вперше допитали лише 25 червня. Бойко пов'язує свій арешт із тим, що він написав статтю про розкрадання державних коштів головою Донецької обласної податкової адміністрації Олександром Папайкою. 6 липня Бойка звільнили під заставу у 3 тис. доларів США (17 тис. гривень). 19 серпня апеляційний суд Донецька визнав, що затримання Бойка 25 червня було незаконним. У серпні прокуратура закрила справу, порушену проти Бойка, і офіційно вибачилася перед ним.

На початку грудня Кримський апеляційний суд скасував рішення Сімферопольського центрального суду і звільнив Володимира Лутієва, редактора кримської газети «Сваторійський тиждень» під внесеною ним самим заставу. Лутієва заарештували 11 листопада, інкримінувавши йому співучасть у замовленні вбивства одного з членів Кримського парламенту. Сам журналіст запевняє, що став жертвою помсти за низку критичних статей, спрямованих проти місцевих посадових осіб, і за обговорення на сторінках своєї газети проблеми організованої злочинності.

Впродовж року деякі журналісти зазнавали фізичних нападів, які можуть бути пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Українське відділення організації «Репортери без кордонів» повідомило про 28 випадків погроз та фізичної розправи над журналістами, що мали місце протягом року, та про 4 випадки їхньої загибелі, які можуть бути пов'язані з виконанням ними професійних обов'язків. 28 жовтня Михайло Коломієць, редактор інформаційного агентства «Українські новини», зник у Києві. Він був знайдений повішеним на території сусідньої Білорусі 20 листопада. Українська та білоруська міліція зробили висновок про те, що смерть настала внаслідок самогубства, проте родичі загиблого наполягали на подальшому розстеженні. Прокуратура Києва звернулася до групи закордонних слідчих, аби вони допомогли з'ясувати, чи справді Коломієць вчинив самогубство.

28 січня невідомий нападник хлюпнув сірчаною кислотою в обличчя Тетяни Горячевої, головного редактора незалежної газети «Бердянск деловой» з редакцією у Запоріжжі. Горячева отримала опіки обличчя та очей другого ступеню. Вона вважає, що напад був актом помсти за її публікації про нелегальний експорт металу через порт Бердянська та корупцію в ешелонах місцевої влади, а також за неупереджене висвітлення кандидатів і партій під час передвиборчої кампанії.

2 лютого Іван Бєсяда, репортер львівської газети «За вільну Україну» та активіст блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», став жертвою нападу у Львові. Він зазнав перелому щелепи та струсу мозку. Бєсяда вважає, що напад може бути пов'язаний з його журналістською діяльністю. У вересні кілька невідомих напали на Петра Кобєвка, редактора чернівецького опозиційного видання «Час». Його колеги пов'язують цей напад із критикою голови Чернівецької обласної державної адміністрації.

На кінець року не встановлено жодного підозрюваного у справі про вбивство 24 червня 2001 року у Луганську Олега Бєруса, видавця обласного тижневика «XXI век». Бєруса застрелили перед дверима власного помешкання, мотиви вбивства були незрозумілими. Бєрус був бізнесменом і займав високий пост в обласній організації Комуністичної партії робітників і селян. Раніше, у грудні 2000 року, вже відбувся принаймні один замах на життя Бєруса, і його колеги по роботі стверджують, що йому погрожували. 5 лютого міліція заарештувала чоловіка, підозрюваного у нападі на кореспондента газети «Известия» Яніну Соколовську, скоєному у 2001 році. Сам нападник зізнався у злочині, пояснивши, що він мав намір пограбувати Соколовську. Суд визнав його винним. Суд виніс також звинувачувальний вирок двом особам, які у серпні 2001 року жорстоко побили телерепортера з Луганська Олексія Мовсєсяна. Телеканал тоді пов'язував цей напад на журналіста з його професійною діяльністю, тоді як міліція вбачала у ньому вияв хуліганства.

Журналісти, які наполягають на причетності вищих посадових осіб держави до вбивства журналіста Гергїя Гонгадзе, продовжують зазнавати переслідувань з боку влади (див. розділ 1.а). Олена Притула, редактор видання «Українська правда», звернулася до уряду з проханням надати їй особисту охорону після того, як у Генеральній Прокуратурі її попередили про реальну небезпеку, яка їй загрожує, ймовірно, у зв'язку зі справою Гонгадзе. Уряд задовольнив її прохання. При висвітленні зникнення журналіста преса вдається до певної самоцензури.

Викрадення і вбивство Георгїя Гонгадзе у 2000 році та вбивство Ігоря Александрова у 2001-му викликало серйозні підозри, що влада цькує журналістів, які виступають із викривальними політичними репортажами (див. розділи 1.а та 1.в). 13 грудня 2001 року міністр внутрішніх справ видав розпорядження, яке дозволило журналістам, котрі готують політичні, кримінальні та антикорупційні репортажі, носити зброю, заряджену гумовими кулями.

Трапляються випадки, коли представники влади обмежують або забороняють оприлюднення інформації, критичної щодо урядових агентств та посадовців. У червні та липні дніпропетровська незалежна газета «Лица» поскаржилася на тиск з боку місцевої адміністрації після публікації низки статей про втручання влади у перебіг додаткових виборів, що відбулися у Дніпропетровській області 14 липня. 20 червня обласна міліція за вказівкою заступника свого шефа ненадовго затримала автомобіль із випуском газети «Лица» нібито для перевірки. Кілька типографій відмовилося друкувати газету. Власник будинку, де містилася редакція газети, виселив її з приміщення, яке вона займала, причому кажуть, що це було зроблено під тиском міліції. 25 червня головний рекламодавець газети розірвав із нею контракт про співпрацю.

У 2000 році Президентським декретом було визнано розвиток мережі Інтернет пріоритетом національної інформаційної політики, у зв'язку з чим уряд отримав завдання розробити державну програму розвитку мережі Інтернет в Україні. Згідно з інформацією СБУ, нею було запроваджено систему стеження за мережею Інтернет для боротьби з корупцією та для прискорення подальшої інтеграції країни у Європейське Співтовариство. Однак активісти правозахисних організацій вважають, що ця система підвищує спроможність СБУ

здійснювати несанкціонований нагляд за громадянами. Попри обмеженість читацької аудиторії, такі інтернет-видання, як «Українська правда», відіграли ключову роль у висвітленні обставин зникнення Георгія Гонгадзе та скандалу, що вибухнув після повідомлень про причетність Президента до цього злочину (див. розділ 1.а).

Незважаючи на те, що більшість університетів державні, вони переважно працюють на засадах повної автономії. Однак свобода академічних установ залишається на рівні недорозвиненої і слабо усвідомленої концепції. Як впливає з числених повідомлень, протекціонізм і хабарництво – загальне явище як під час вступних екзаменів, так і під час присудження вчених ступенів і звань. Адміністрація вищих навчальних закладів і директори академічних науково-дослідних інститутів мають у своєму розпорядженні широкі можливості затуляти роти підліглим, перешкоджаючи їм друкувати наукові праці, частково чи повністю урізуючи платню та позбавляючи пільг на отримання житла. Непокоять також обмеження Міністерства зв'язку, що накладаються на пересилання поштою наукових документів. Студенти вищих навчальних закладів по всій країні скаржилися, що адміністрація намагалась відмовити їх від участі в антипрезидентських демонстраціях, що проходили у вересні (див. розділ 2.б). СБУ продовжує тримати свої відділи зі збереження державної таємниці у державних науково-дослідних інститутах, включно з тими, де секретні дослідження взагалі не проводяться. Всі приватні університети та вищі навчальні заклади, що перебувають у віданні релігійних громад, працюють поза будь-яким державним втручанням і тиском.

б. Право на мирні збори та асоціації

Конституцією гарантується право на збори та асоціації, однак владою було вжито широкомасштабних заходів, аби перешкодити громадянам взяти участь в антиурядових демонстраціях у вересні. Тоді як Конституція вимагає від демонстрантів лише заздалегідь інформувати владу про заплановані акції, Закон про збори громадян примушує організаторів маніфестацій звертатися до місцевих органів урядування по дозвіл на їх проведення не пізніше, ніж за 10 днів до запланованих заходів. Кримінальним Кодексом передбачено покарання за неодноразове влаштування несанкціонованих демонстрацій у вигляді штрафу або 2-місячних виправних робіт. Закон забороняє використання демонстрацій для розпалювання етнічної ворожнечі чи підбурювання до силових дій, а також з метою насильницького повалення конституційного ладу. На практиці несанкціоновані демонстрації є звичайним явищем, причому більшість із них, хоча й не всі, проходять без втручання міліції, накладення штрафів чи затримань їх учасників.

Восени антипрезидентські демонстрації відбулися у центральній частині Києва та у більшості великих міст України. Незважаючи на те, що вони загалом мали мирний характер, вранці 17 вересня міліція застосувала силу, розігнавши антипрезидентські налаштованих демонстрантів, які напередодні ввечері без дозволу облаштували наметові містечка поблизу Верховної Ради та Адміністрації Президента у центрі Києва. Органи влади по всій Україні вдавалися до узгоджених заходів, спрямованих на те, аби перешкодити демонстрантам дістатися Києва й організувати маніфестації в інших містах. Є повідомлення, що перед акцією у громадян вилучалися транспортні засоби з «технічних» причин. Міліція завертала автобуси з людьми, не пропускаючи потенційних демонстрантів у межі Києва, тоді як у день демонстрації адміністрація залізниці скоротила кількість електропотягів у київському напрямку. Вранці 16 вересня не працювало телебачення, а за день до запланованих заходів більшість пунктів обміну валют було зачинено без жодних пояснень.

Наприкінці грудня один із київських районних судів засудив 18 учасників антиурядових виступів, що мали місце у березні 2001 року, до тюремного ув'язнення терміном до 5 років

за порушення громадського спокою. Демонстрація закінчилася сутичкою з міліцією. Засуджені були членами УНА–УНСО, відомої своїми націоналістичними поглядами. Лідер партії Андрій Шкіль unikнув переслідування завдяки депутатській недоторканності. Під час оголошення вироку один зі звинувачуваних намагався здійснити акт самоспалення і в залі суду сталася сутичка, під час якої опозиційний депутат Верховної Ради Михайло Волинець отримав переломи ребер. Волинець розповів, що його били міліціонери.

Конституція, закони та урядові декрети по-різному обмежують свободу об'єднань. Закон про політичні партії, ухвалений у травні 2001 року, зобов'язує партії інформувати уряд про джерела свого фінансування та будь-які зміни у керівництві та програмних засадах. Політичні партії не можуть отримувати фінансову допомогу від держави та з-за кордону. У відповідності до Конституції закон забороняє створення партій у виконавчій та судовій гілках влади, військових з'єднаннях, правоохоронних органах, на підприємствах державної форми власності та в інших державних установах, однак ця заборона на практиці часто ігнорується. Верховний Суд має право забороняти діяльність будь-якої політичної партії за поданням Міністерства юстиції чи Генерального Прокурора.

Закон 2001 року вимагає від політичних партій, щоб вони мали представництва не менше ніж у половині областей країни, але існують регіональні партії. Представники етнічних меншин займали провідні пости у загальнонаціональних політичних партіях (див. розділ 3). Об'єднання громадян незалежно від переслідуваних ними цілей мають реєструватися урядом. Незареєстровані об'єднання не мають права відкривати банківських рахунків, набувати власність, укладати угоди тощо. Закон про реєстрацію дає урядові право перевіряти діяльність будь-якої із зареєстрованих організацій. Цей закон вимагає від об'єднань, аби вони декларували напрямки своєї діяльності у статутах, але вони не зобов'язані попереджати органи державної влади про проведення своїх з'їздів. Зміна статуту об'єднання вимагає його перереєстрації. До кінця звітного періоду уряд відмовив у перереєстрації Національному демократичному інституту (НДІ), Міжнародному Республіканському інституту (МРІ) та Інституту сталого суспільства.

В минулому деякі посадовці довільно інтерпретували Закон про громадські організації, де є положення про те, що громадські організації створюються для захисту інтересів їхніх членів. У розумінні чиновників громадські організації повинні забезпечувати певні вигоди винятково для тих, хто до них входить. Проте, як свідчать наявні дані, таке тлумачення протягом року не призводило до обмеження діяльності жодного із громадських об'єднань.

Законом передбачається також заборона організацій, які вважаються небезпечними, наприклад, ті, які пропагують насильство, расову чи релігійну ворожнечу або загрожують громадському порядку чи здоров'ю громадян. За рік, що минув, уряд не зарахував до «небезпечних» жодного громадського об'єднання, однак ультраправі організації повідомляли, що їхні члени зазнавали переслідувань з боку влади і за ними велося стеження.

в. Свобода віросповідання

Конституція гарантує громадянам свободу віросповідання, і уряд на практиці в цілому поважає це право. Релігійні громади жодної з конфесій не зазнають утисків, проте на місцях деякі релігійні меншини та представники нетрадиційних віросповідань продовжували наражатися на труднощі при реєстрації та купівлі чи оренді приміщень. Втім, кількість заяв про це була меншою, ніж минулого року. Конституцією та законодавством передбачено відділення держави від церкви.

В Україні немає державної релігії. Українська Православна Церква Московського Патріархату переважає на сході, Українська Православна Церква Київського Патріархату та менш чисельна Українська Автокефальна Православна Церква утримують міцні позиції у центральних регіонах, а Українська Греко-Католицька Церква домінує на заході. Ці церкви користуються значним політичним впливом на місцевому та регіональному рівнях. Є повідомлення, що кожна з них у сфері свого домінування намагається справляти тиск на органи місцевої влади, аби ті обмежували діяльність інших церков.

Закон вимагає від релігійних організацій реєстрації в Державному комітеті у справах релігій (ДКСР). Реєстрація необхідна для набуття власності та здійснення економічної діяльності, такої як видання книжок чи відкриття банківських рахунків.

Деякі нетрадиційні та малочисельні релігійні громади повідомляли, що чиновники ДКСР зволікають з реєстрацією їхніх організацій упродовж тривалого часу. Проте кількість таких повідомлень за минулий рік зменшилася. Представники Прогресивної Єврейської общини скаржилися, що вони зазнають тиску з боку чиновників організації “Шабат Любавич” та органів влади Дніпропетровська, що призвело до 5-річної затримки у реєстрації їхньої громади. У жовтні 2001 року члени общини відкликали свою заяву про реєстрацію, посилаючись на упослідження місцевою владою. Прогресивна Єврейська община повідомила також, що її заява на реєстрацію у Кривому Розі Дніпропетровської області розглядається ще з 2001 року.

Представники Євангелістських християн висловлюють стурбованість з приводу дискримінації їхніх прихильників. У грудні суд Суворовського району Херсона виніс рішення про закриття церкви Трійці для проведення богослужінь у червні та липні без дозволу місцевої влади. Однак такі інциденти поодинокі. Євангелістські церкви, як і багато інших релігійних громад, мають труднощі з отриманням земельних ділянок.

Тривають суперечки між конкуруючими православними християнськими громадами. ДКСР, хоча й підтримує ідею соборної помісної православної церкви, тримає нейтралітет у своїх стосунках із православними церквами. Київський Патріархат, а також Греко-Католицька Церква скаржаться на утиски з боку місцевих органів влади у східному регіоні, де домінує російськомовне населення, тоді як Українська Православна Церква Московського Патріархату висловлює занепокоєння з приводу того, що місцева влада на заході країни заплющує очі на захоплення її храмів греко-католиками.

Уряд у цілому дозволяє релігійним громадам володіти приміщеннями для проведення богослужінь та підготовки духівництва. Уряд продовжував практику сприяння відновленню храмів, виділяючи земельні ділянки під нову забудову та повертаючи культові споруди їхнім законним власникам.

Представники Української Автокефальної Православної Церкви наводили приклади створення для них перешкод у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців, а також звертали увагу на факти, коли для здійснення релігійних відправ у місцях позбавлення волі їх примушували отримувати дозвіл від тюремних священників Української Православної Церкви Московського Патріархату.

Члени багатьох релігійних громад відзначають труднощі, з якими вони зіткнулися, вирішуючи з київською міською владою питання про виділення ділянок землі та отримання дозволу на забудову. Втім, ця проблема стосується не лише релігійних громад. Представники юдейської громади Полтави скаржилися на те, що, незважаючи на допомогу центрального

керівництва, полтавська мерія не пішла їй назустріч у вирішенні питання про придбання приміщення під синагогу.

Закон обмежує діяльність «некорінних» релігійних організацій з центрами за кордоном («корінними» визнані православна, греко-католицька та юдейська церкви), а також встановлює досить вузькі рамки для діяльності духівництва, проповідників, учителів та інших представників релігійних організацій із центрами за межами України. Вони можуть проповідувати, виконувати обряди й займатися іншою канонічною діяльністю лише у тих релігійних організаціях, які запросили їх до України, і лише з офіційної згоди державного органу, який зареєстрував статут і символ віри цієї релігійної організації. Проте насправді уряд не застосовує цей закон для надто жорсткого обмеження функціонування «некорінних» релігійних організацій. Протягом року не було зареєстровано жодного випадку, коли б закордонні релігійні місіонери повідомили про труднощі з отриманням віз чи здійсненням своєї діяльності.

Релігійне наставництво у державних школах заборонене. Школи, які діють при релігійних громадах, користуються правом включати у плани позакласної роботи елементи релігійної освіти. У 2001 році уряд зробив спробу запровадити у школах курс християнської етики. Незважаючи на те, що лідери юдейських громад у цілому підтримують вивчення етичних і громадянських норм у школі, вони наполягають, щоб воно провадилося засадах релігійної нейтральності.

Значна кількість урядовців узяла участь у щорічній церемонії вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру в Києві, яка проводиться кожного вересня на місці, де було скоєно один із найтяжчих нацистських злочинів Голокосту.

Уряд продовжує повертати релігійним громадам власність, відібрану в них за радянських часів. Не кожна з них задоволена темпами цього процесу, і всі найбільші релігійні громади мають великі майнові претензії. У 2001 році уряд завершив передання низки найголовніших культових споруд православним церквам України. Згідно з даними Державного комітету у справах релігій, упродовж 2002 року уряд передав релігійним громадам право власності на 187 будівель, які зводилися з культовою метою. Загальна кількість споруд, переданих у власність релігійних громад з 1991 року, тобто з часу набуття Україною незалежності, досягла 8776. Крім того, за минулий рік у власність церков перейшло ще 358 приміщень (тобто будівель або їхніх частин) з метою облаштування в них місць для богослужінь, а також 524 інші приміщення для інших, не пов'язаних із богослужіннями потреб, зокрема для організації церковних шкіл і шпиталів, а також під житло для духівництва. Кількість таких приміщень із часу набуття Україною незалежності становить відповідно 2388 і 1313. Суперництво за власність усередині деяких общин, як християнських, так і юдейських, ускладнює процес її повернення. Деякі групи вважають темпи повернення власності релігійним громадам цілком задовільними, хоча і вказують, що у цьому напрямку можна було б зробити набагато більше. Інші ж, ті, що не отримали власності, повідомляють про відсутність будь-якого поступу. Повільне повернення власності серед іншого пояснюється тяжким економічним становищем країни, яке істотно обмежує можливості відселення організацій і громадян, котрі займають приміщення, що раніше належали релігійним громадам. Кабінет Міністрів за вказівкою Президента Кучми 27 вересня розробив план дій з повернення культових споруд тим релігійним організаціям, яким вони раніше належали.

Березнева парламентська виборча кампанія, в ході якої деякі священники різних православних церков агітували під час проповідей за політичні партії та окремих кандидатів, негативно позначилася на міжправославних стосунках, які й без того були напруженими.

Суперечка довкола встановлення хрестів на єврейських цвинтарях у Самборі й Києві Львівської області залишається невирішеною. У 2000 році місцева єврейська громада, із залученням іноземної допомоги, почала у Самборі Львівської області облаштування меморіального парку на місці старого єврейського цвинтаря, де під час Другої світової війни нацисти здійснювали масові страти. Націоналісти встановили там хрести на вшанування пам'яті християн – жертв нацистського терору, які були поховані на цьому місці у братській могилі. Хоча організатори меморіалу і погоджувалися з тим, що необхідно увічнити пам'ять представників усіх етнічно-релігійних груп, загиблих у Самборі, вони однак заперечували проти встановлення християнських символів на території єврейського кладовища. Водночас місцеві націоналісти виступили проти використання у меморіалі юдейської символіки та івриту. Намагаючись владнати суперечку, в ситуацію втрутилися лідери юдейської та греко-католицької громад. Незважаючи на пропозиції закордонного спонсора перенести хрести на інше місце за власний кошт, місцева влада не вирішила цього питання до кінця звітного року. Керівники Володимира-Волинського, що у Західній Україні, продовжують запліщувати очі на зведення житлових будинків на території старого єврейського цвинтаря, незважаючи на те, що 17 грудня суд прийняв рішення про припинення будівництва.

Деякі ультранационалістичні групи та газети продовжували публікувати й розповсюджувати антисемітські матеріали. Антисемітські публікації також завозяться з Росії й поширюються без передбачених законодавством державних ліцензій. Прокуратура попередила деякі видання про неприпустимість опублікування антисемітських статей. Лідери єврейської громади вітали зміни у редакційних колегіях таких газет, як «Вечірній Київ» і «За вільну Україну», після чого обидва видання, що раніше займали чільні місця за кількістю антисемітських публікацій, припинили цю діяльність. Хоча акти агресивного антисемітизму не типові для України, напад на Велику Синагогу в Києві у квітні, вчинений групою нетверезих підлітків, які поверталися з футбольного матчу, викликав занепокоєння серед єврейської громади. Проте повторення подібних випадків до кінця року не було, і більшість оглядачів схиляється до думки, що квітневий інцидент не був спланований заздалегідь.

Місіонери Євангельської Церкви повідомили про кілька випадків негативного ставлення до їхніх парафіян у суспільстві, зокрема про звинувачення їх у зраді рідної віри, однак повідомлень про утиски не надходило.

Детальніша інформація міститься у міжнародному звіті про стан дотримання свободи совісті за 2002 рік.

г. Право на безперешкодне пересування у межах країни, подорожі за кордон, еміграцію та репатріацію

Конституція гарантує ці права, і уряд загалом не порушує їх, проте певні обмеження все ж таки існують. До листопада зберігала чинність так звана прописка, тобто реєстрація громадян за місцем роботи та проживання, з яким асоціювалися деякі елементи соціальної сфери. При відсутності у громадянина прописки його соціальні права істотно обмежувалися. Уряд поки що не запровадив інформаційного реєстру, який би замінив інститут прописки, і, хоча штрафи за відсутність реєстрації за місцем проживання більше не стягуються, на кінець року немає вірогідної інформації, чи отримали громадяни без прописки доступ до соціальних послуг, яких вони раніше були позбавлені. Міліція продовжує безпідставно затримувати громадян для перевірки документів та огляду їхніх автомобілів (розділи 1.е і 2.б).

Громадяни, які хочуть поїхати за кордон, як правило, роблять це безперешкодно. Той, хто має намір виїхати на постійне проживання до інших країн, повинен отримати виїзну візу, проте за минулий рік не було повідомлень про факти відмови громадянам у цьому

документі. Влада може відмовити в оформленні закордонних паспортів громадянам, які мають доступ до державних таємниць, проте вони мають право оскаржувати її рішення у суді.

Закон про громадянство, прийнятий у 2001 році, дає право на громадянство всім, хто народився або жив на території України до набуття нею незалежності, а також їхнім нащадкам, які жили за межами країни на 13 листопада 1991 року. Подвійне громадянство не передбачене. За Законом про громадянство, біженці можуть набувати громадянства через 3 роки, а інші іноземці – через 5 років за умови легального перебування в Україні та володіння українською мовою. Біженці не зобов'язані позбуватися громадянства країни, вихідцями якої вони є, якщо уряд не має з нею офіційної угоди, яка б вимагала цієї процедури. Вони мусять лише поставити органи влади до відома про те, що вони відмовляються від іноземного громадянства. З часів набуття незалежності до країни повернулося 1,5 млн. українців, тоді як виїхало з неї понад 1 млн. осіб, переважно етнічних росіян.

Уряд не бере участі у фінансованих з-за кордону програмах повернення до країни деяких груп емігрантів, які отримали право на переселення як біженці. Проте до Криму повернулося з вигнання (головним чином із Середньої Азії) понад 260 тис. кримських татар. Поправки до Закону про громадянство 1991 року спрощують процедуру набуття українського громадянства кримськими татарами, які стали жертвами депортації та політичних репресій. Зокрема було пом'якшено вимоги щодо терміну проживання та знання мови. Відповідно до вимог Вищої комісії ООН у справах біженців (ВКСБ), приблизно 98% кримських татар, що повернулися в Україну, отримали громадянство. Кримсько-татарські лідери неодноразово скаржилися, що їхні громади не отримують адекватної підтримки у вирішенні проблеми розселення, і відзначали, що порядок набуття громадянства, який до внесення у нього останніх удосконалень був вкрай бюрократизованим, не дав можливості багатьом кримським татарам взяти участь у виборах і позбавив їх права на приватизацію землі та державної власності.

У серпні 2001 року набув чинності переглянутий Закон про біженців. Він гарантує надання біженцям і особам, які шукають політичного притулку, статусу, передбаченого Конвенцією Організації Об'єднаних Націй від 1951 року та Протоколом ООН 1967 року, що їх Україна ратифікувала 10 січня. Новий закон визначає політику держави щодо біженців, яким гарантуються такі самі права, як і громадянам України. Ним також продовжено тривалість статусу біженця з 3 місяців до 1 року. Уряд співпрацює з ВКСБ та іншими гуманітарними організаціями у сфері надання допомоги біженцям. Проте ВКСБ та правозахисні групи повідомляють, що насправді уряд почав розгляд заяв про надання статусу біженця лише з другої половини року. Регіональні центри стали направляти справи до центральних органів у липні-серпні. Нова процедура дещо сповільнила розгляд справ, проте стандартизувала процес прийняття рішень. Закон про біженців підняв статус Департаменту у справах національностей і міграції до рівня Державного комітету і передав йому повноваження від місцевих відділів колишнього Департаменту. Водночас закон не визначає механізму прийняття рішень для цього нового органу. Кількість осіб, які набули статусу біженця, цього року різко зменшилася. ВКСБ зазначає, що, в основному через зміни у процедурі, статус біженця отримало всього двоє осіб. Було оголошено, що статус біженця надаватиметься всім афганцям, які прибули в Україну до 1995 року. За новим Законом про громадянство, легально зареєстровані біженці можуть подавати заяви про набуття ними українського громадянства через три роки постійного проживання на території держави. Згідно зі статистичними даними, наведеними у газеті «Урядовий кур'єр», на 1 липня офіційний статус біженця мала 2961 особа. Закон про біженців передбачає надання їм матеріальної допомоги. Кабінет Міністрів виділяє кошти з національного бюджету для виплат біженцям пенсій, а

найбіднішим із них – невеликої грошової допомоги, а також бере на себе витрати на їхнє перевезення до центрів прийому біженців. Такі центри діють у Вінниці та Одесі.

Згідно з інформацією Державного Комітету у справах національностей та міграції, Україна провадить політику першої країни, яка надає притулок, проте за звітний рік немає даних про кількість осіб, щодо яких цю політику було реалізовано на практиці.

Продовжували надходити повідомлення про переслідування деяких категорій біженців. ВКСБ випустило спеціальні картки для громадян, визнаних біженцями. Пред'явлення такої картки загалом полегшує спілкування біженців зі співробітниками правоохоронних органів, проте не вирішує проблеми ворожого ставлення останніх до великої кількості незареєстрованих біженців. У 2001 році ВКСБ почала проводити семінари для правоохоронців з метою запобігання подальшим утискам.

Упродовж року не надходило повідомлень про примусове повернення осіб до країн, звідки вони виїхали, рятуючись від переслідувань.

Розділ 3. Пошанування політичних прав: право громадян на зміну уряду

Конституція декларує загальне виборче право для громадян, починаючи з 18-річного віку, і передбачає проведення виборів депутатів Верховної Ради кожні 4 роки і Президента кожні 5 років. Парламентські вибори відбуваються у березні. Останні президентські вибори проходили у жовтні-листопаді 1999 року. Позитивні зрушення, зафіксовані спостерігачами ОБСЄ під час березневих парламентських виборів, полягали в тому, що новий Закон про вибори, у якому були враховані міжнародні рекомендації, забезпечив ширше залучення структур громадянського суспільства до виборчого процесу. Наприклад, пильний нагляд з боку неурядових організацій за перебігом передвиборчої кампанії та голосування, а також опитування громадян на порозі виборчих дільниць допомогли вдосконалити виборчий процес. Однак під час передвиборчої кампанії переважала загальна атмосфера недовіри. Це пояснюється слабким рівнем виконання вимог законодавства, протизаконним втручанням влади у виборчий процес і зловживанням адміністративним ресурсом, одним із проявів якого був тиск на державних службовців з метою змусити їх голосувати за певних кандидатів. Висвітлення виборів у засобах масової інформації було надзвичайно упередженим, а опозиційні кандидати не отримували рівного доступу до електронних ЗМІ. Уряд не докладав активних зусиль до створення однакових умов передвиборчої боротьби для всіх політичних партій. Посадовці не вживали заходів щодо стримування повсюдного і відвертого зловживання владою, включно з використанням службового становища та державних ресурсів з метою створення переваг для деяких партій і кандидатів. Згідно з оцінками ОБСЄ, списки виборців були неточними і містили застарілі дані, зокрема у них значилися прізвища осіб, які змінили місце проживання, виїхали з країни або померли. Під час парламентських виборів надходила велика кількість повідомлень про те, що центральний уряд дає доручення регіональним і місцевим органам влади чинити тиск на виборців, аби змусити їх підтримати пропрезидентські партії. Влада використовувала адміністративний ресурс також і для того, щоб підтримати передвиборчу агітацію за пропрезидентські партії. Спостерігачі ОБСЄ помітили «разючий» контраст між результатами голосування за партійними списками та за одномандатними виборчими округами. Експерти з виборів вважають, що результатами виборів за одномандатними округами легше маніпулювати, аніж підсумками голосування за партійними списками. Як і на попередніх виборах, у перебігу агітаційної кампанії було зареєстровано багато випадків зловживань, а опозиційні кандидати скаржилися на незадовільну організацію голосування, позбавлення доступу до засобів масової інформації та тиск з боку органів влади, що здійснювався за вказівкою пропрезидентських кандидатів. 27

лютого міліція увірвалася до виборчого штабу Олеся Донія, одного з кандидатів у депутати від Києва, який очолював молодіжне крило блоку Юлії Тимошенко. За словами активістів блоку, міліціонери обшукали приміщення і конфіскували списки прихильників Донія. Одного з них вони погрожували заарештувати, а двадцяти іншим наказали з'явитися у відділок міліції на допит. Доній стверджує, що цей рейд був здійснений з метою тиску на блок Тимошенко та його прихильників.

У передвиборний період сталися деякі інциденти з проявами насильства, у тому числі одне вбивство, які можуть бути політично вмотивованими (див. розділ 1.г). Напередодні виборів, 29 березня, невідомі застрелили заступника голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації Миколу Шкрібляка на сходах його власного будинку. Шкрібляк був членом Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) і балотувався до Верховної Ради за мажоритарним виборчим округом. Пошук убивць триває. Валентин Зубов, депутат від Донецької області, розповів, що 2 березня невідомі напали на нього та на лідера партії «Батьківщина» Анатолія Ткаченка. Як згадує Зубов, нападники викрали план-графік відвідання Донецької області Юлією Тимошенко, запланованого на 5-6 березня. Виборчий штаб Тимошенко у Донецькій області звинувачує у нападі службу безпеки. 9 квітня окружна виборча комісія скасувала результати виборів, які, проте, були згодом підтверджені Центральною виборчою комісією та судом. Колишній голова слідчої комісії Верховної Ради у справі Гонгадзе Олександр Жир втратив можливість бути повторно обраним у своєму окрузі, ймовірно, внаслідок виборчих підтасувань і маніпуляцій. Жир демонстрував відеозапис розмови, яка відбулася між заступником голови обласної державної адміністрації Дніпропетровської області Віталієм Рудниченком та головами всіх виборчих комісій округу, за яким він балотувався. Заступник голови давав прямі вказівки головам виборчих комісій щодо того, який вигляд повинні мати результати голосування у цьому окрузі. Жир стверджує, що під час виборів на вісьмох виборчих дільницях були задіяні дублікати протоколів виборчих комісій. Незважаючи на те, що Верховний Суд підтвердив факт шахрайства, ЦВК не прийняла справу до подальшого розгляду. Під час додаткових виборів у цьому окрузі, які відбулися 14 липня, окружна виборча комісія за день до голосування вилучила Жира зі списку кандидатів під приводом порушень у фінансуванні його передвиборчої кампанії. Вибір моменту для корекції списку кандидатів дає підстави вважати, що вона була політично вмотивованою.

Неурядова організація «Комітет виборців України» (КВУ) навела приклади втручання органів влади у повторні вибори 14 липня, під час яких дообиралося три народні депутати. КВУ також скаржився на адміністративний тиск і масові порушення при повторних виборах мера Кіровограда 9 червня.

Спостерігач КВУ Олександр Олійник зник невдовзі після березневих виборів. Слідство у справі його зникнення на кінець року ще тривало (див розділ 1.б).

У квітні 2000 року під час референдуму про внесення змін до Конституції, які б розширювали повноваження Президента, волевиявлення було в цілому вільним і безперешкодним. Проте мали місце серйозні проблеми, зокрема одностороннє висвітлення у засобах масової інформації, участь урядовців в організації впливу на виборців за вказівкою Президента Кучми, а також маніпуляції бюлетенями виборців, які не взяли участь у голосуванні. Втім, переважна більшість оглядачів вважає, що результати референдуму в цілому виражають волю електорату.

Міжнародні експерти звертають увагу на порушення у день голосування під час президентських виборів 1999 року, особливо велика кількість яких була зафіксована у другому турі. Представники Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначили, що ці вибори

були «далекими від справедливих і демократичних». Проте, з огляду на те, що Кучма випередив свого суперника на 18% голосів, вони зробили висновок, що ці порушення істотно не позначилися на підсумках виборів.

Зараз у парламенті жінки займають 23 з 450 депутатських місць порівняно з 37 у Верховній Раді минулого скликання. Серед міністрів немає жодної жінки. Жінками є 2 з 18 членів Конституційного Суду. Згідно зі статистикою Державного комітету у справах сім'ї та молоді, на жінок припадає 10% загальної кількості депутатів місцевих органів влади.

Євреї мають гарне представництво у політичній еліті і займають кілька місць у парламенті. Збільшилася кількість представників кримських татар у місцевих і регіональних органах влади. Фракція кримських татар – третя за чисельністю у Верховній Раді Криму, не в останню чергу завдяки закону про громадянство, який збільшив кількість виборців серед кримсько-татарської громади.

Розділ 4. Ставлення уряду до участі міжнародних і неурядових організацій у розстеженні випадків порушення прав людини

В Україні працює багато місцевих і міжнародних правозахисних груп, які в цілому без обмежень з боку уряду вивчають випадки порушення прав людини і оприлюднюють свої висновки. Однак під час передвиборчої президентської кампанії 1999 року надходила підтверджена інформація про те, що СБУ стежить за неурядовими організаціями, які беруть безпосередню участь у політичному житті країни. Пізніше мали місце повідомлення про нагляд з боку уряду за діяльністю НУО, які працюють над програмами демократичного розвитку та вдосконалення виборів (див. розділ 3). Урядовці часто співробітничали з НУО і відгукувалися на їхні зауваження, проте правозахисні групи стверджують, що вони й далі наштовхуються на труднощі при вивченні умов утримання у місцях позбавлення волі та розстеженні випадків знущання з військовослужбовців строкової служби в армії, що становлять серйозну проблему у царині прав людини (див. розділ 1.в).

Парламентський Уповноважений з прав людини – це передбачена Конституцією незалежна посада. У 1998 році Верховна Рада обрала першого Уповноваженого на 5-річний термін. Закон надає йому має досить високі повноваження, зокрема право необмеженого доступу – причому без попередніх домовленостей – до будь-якої посадової особи включно з Президентом та до будь-якого державного об'єкту. Уповноважений здійснює нагляд за дотриманням ратифікованих державою договорів і угод у сфері прав людини, проте закон не передбачає відповідальності за створення перешкод для виконання Уповноваженим своїх обов'язків, а також механізмів для забезпечення неухильного виконання його рішень. Закон вимагає від уряду пропонувати поправки до чинного законодавства, які б створювали правове поле діяльності офісу Уповноваженого, але, незважаючи на те, що у 2000 році Уповноважений, звітуючи перед парламентом, вказав на брак ефективних механізмів захисту прав людини, Верховна Рада до кінця року не прийняла жодної такої поправки. Всі громадяни України і ті, хто проживає на її території, мають право звертатися зі своїми скаргами до Уповноваженого, який крім іншого є посередником між громадянами та Конституційним Судом, оскільки громадяни не можуть звертатися до Конституційного Суду безпосередньо (див. розділ 1.д).

За даними офісу Уповноваженого з прав людини, за минулий рік до нього надійшло понад 63 тис. листів і звернень від фізичних осіб, але невідомо, яка частина з них є скаргами на порушення прав людини. В офісі працює приблизно 90 штатних співробітників і сумісників, проте, як стверджує Уповноважений, недостатнє фінансування офісу продовжує стримувати

його діяльність. Уповноважений продовжує вважати боротьбу з торгівлею людьми (див. розділ 1.е) та покращення умов утримання ув'язнених (див. розділ 1.в) головними пріоритетами своєї діяльності.

17 грудня Президент підписав Закон про ратифікацію Протоколу №13 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини. Верховна Рада ратифікувала Протокол 28 листопада.

Громадяни мають право подавати скарги на порушення своїх прав до Європейської комісії із захисту прав людини. З 1997 року громадяни України надіслали до цього органу близько 4 тис. заяв. За заявами українців минулого року було прийнято 10 рішень, у 8 з яких було визнано наявність грубих порушень прав людини, а в одному – часткового порушення. Ще в одному випадку суд визнав, що позивач був позбавлений права на об'єктивний судовий розгляд в Україні.

Розділ 5. Дискримінація на підставі расової та статевої приналежності, фізичних вад, а також за мовною і соціальною ознаками

Конституція забороняє дискримінацію на підставі расової чи статевої приналежності та за будь-якими іншими ознаками. Проте уряд не наполягає на дотриманні цих норм, частково через відсутність ефективної судової системи.

Жінки

Згідно з наявними повідомленнями, насильство що до жінок дуже поширене. Тоді як статистичні дані Програми розвитку ООН свідчать про зменшення кількості згвалтувань і спроб згвалтувань порівняно з кількома минулими роками, спостереження дають підстави вважати, що більшість випадків цього та інших видів насильства залишаються незареєстрованими. Недавні дослідження, проведені групами захисту прав жінок, показують, що від 10 до 15% жінок стали жертвами згвалтування, а 25% зазнавали протягом свого життя фізичних знущань. Міжнародна Гельсінська Федерація захисту прав людини у 2000 році повідомила, що 20% жінок віком від 17 до 21 року були об'єктом нападу з метою згвалтування. У 2001 році було порушено 1051 кримінальну справу за звинуваченням у згвалтуванні із застосуванням Статті 117 старого Кримінального Кодексу та 152 справи із застосуванням аналогічної статті нового Кримінального Кодексу. Інформації про строки ув'язнення немає. Знущання у сім'ї незаконні, але правоохоронці часто відмовляють жінок від висування обвинувачень проти своїх чоловіків. Кримінальний Кодекс передбачає відповідальність за згвалтування та «примушування до статевих зносин матеріально залежної особи», отже, теоретично дає підстави для кримінального переслідування чоловіка за згвалтування своєї дружини. Офіційна статистика стосовно фактів кримінального переслідування за побиття дружини та середня тривалість ув'язнення за цей злочин невідома. Проте Інститут соціологічних досліджень у вересні 2000 року повідомив, що 12% жінок віком до 28 років стали жертвами «домашнього» насильства.

Наруга над жінками не отримує достатнього висвітлення у засобах масової інформації, незважаючи на намагання правозахисних груп привернути увагу до цієї проблеми. Державні «гарячі лінії», притулки та інші форми практичної підтримки для жертв знущань – рідкість. Міська влада Києва відкрила жіночий центр – єдиний муніципальний заклад у країні. НУО намагаються допомагати потерпілим жінкам і працюють над заснуванням подібних центрів ще у сімох містах (див. розділ 6.е).

Україна є потужним джерелом і водночас транзитним шляхом контрабанди жінок за кордон для сексуальної експлуатації (див. розділ 6.е).

Групи захисту прав жінок повідомляють про значне поширення статевих домагань, у тому числі примусового сексу, на роботі. Окрім закону, який забороняє змушувати до статевих стосунків «матеріально залежних осіб» і покликаний захищати найманих робітників, адекватного законодавчого протистояння сексуальним зазіханням не існує. Немає і статистичних даних про кількість випадків кримінального переслідування за сексуальні домагання.

Трудове законодавство передбачає рівні права для чоловіків і жінок і, зокрема, однакову заробітну платню за однакові обсяги роботи. Цей принцип у цілому не порушується, проте економічний занепад останніх десяти років особливо дошкульно вдарив саме по жінках. Жінки є реальнішими кандидатами на звільнення з роботи, ніж чоловіки. На початку 2001 року, згідно з даними Державного комітету статистики, загальне безробіття становило 3,7%, причому на жінок припадало від 65 до 70% всіх безробітних. Галузі промисловості, у яких зайняті переважно жінки, мають найнижчий рівень оплати праці, і саме там спостерігається найбільша заборгованість по заробітній платні. Згідно з інформацією Державного Комітету у справах сім'ї та молоді, зарплата жінок на 27% нижча, ніж зарплата чоловіків.

Конституція і Закон про охорону материнства і дитинства забороняють роботу жінок в умовах, небезпечних для їхнього здоров'я, зокрема пов'язаних із підняттям важких предметів, проте контроль за виконанням цього закону залишається незадовільним, незважаючи на виконання урядової програми боротьби з небезпечними умовами праці. Згідно з даними Міністерства праці, у 2001 році 619 тис. жінок було зайнято на шкідливих роботах, тобто на 7,7% менше, ніж у 2000 році. Багато активістів руху за права жінок висловлює занепокоєння з приводу того, що цей закон може бути використаний для усунення жінок від найбільш високооплачуваних робіт на підприємствах. За законом, вагітні жінки і матері мають право на оплачувану відпустку по догляду за дитиною, поки їй не виповниться 3 роки. Вважається, що ця пільга є причиною відмови роботодавців наймати жінок для виконання відповідальних або перспективних у плані кар'єри робіт. І все ж таки, за даними Програми розвитку ООН, Україна – єдина країна, де жінки на робочих місцях кількісно переважають чоловіків.

Досить небагато жінок займає високі посади у державних і приватних структурах. Одне з досліджень, проведених у березні, засвідчило, що жінки становлять половину робітників, зайнятих у приватному секторі, 30% власників малих приватних підприємств і 13% підприємців, які очолюють середній та великий бізнес. Згідно з урядовою статистикою на кінець 2000 року 72,7% державних службовців з їхньої загальної кількості 1,825 млн. – жінки, причому вони займали 52,2% керівних посад. Проте на ключових посадах органів влади «першої категорії» жінок лише 8,3%. Ці дані не враховують «силових» міністерств – оборони, внутрішніх справ, закордонних справ – і СБУ, у яких представництво чоловіків на всіх щаблях службової ієрархії набагато вище.

Освітні можливості для жінок загалом не відрізняються від тих, що мають чоловіки. Водночас уряд обмежує набір жінок до військових училищ 20 відсотками від загальної кількості вступників. Крім того, у збройних силах роль жінок звужується до виконання рутинних операцій, які лімітують їхні можливості для просування по службі та подальшої освіти. В армії жінки, як правило, виконують лише допоміжні низькооплачувані види робіт.

Діти

Уряд декларував захист прав дітей, але бюджетні обмеження різко скорочують його спроможність реально забезпечити ці права. Існує дуже небагато урядових агентств та НУО, які б наполегливо відстоювали права дітей, незважаючи на те, що Уповноважений з прав людини неодноразово висловлював переконання у необхідності таких органів. У травні 2001 року набув чинності Закон про захист дітей. Він був ухвалений, щоб привести законодавство країни у відповідність до міжнародних стандартів у сфері безпеки та якості життя дітей. У 2002 році до законодавства про захист сім'ї та дитини було внесено поправки з метою врегулювання питань, які стосуються захисту дітей-біженців і надання фінансової допомоги нужденним сім'ям, проте на кінець року ще рано робити висновок про їхню практичну ефективність.

Для дітей віком до 15 років освіта безкоштовна, загальна та обов'язкова. Однак система державної освіти істотно деградувала внаслідок фінансової неспроможності уряду. Заробітна платня вчителям протягом року виплачувалася регулярно, але це призвело у деяких регіонах до затримки інших видів виплат. Зростання кількості дітей із незаможних сімей, які вимушені кидати школу, а також неписьменність, яка колись була дуже рідкісним явищем, переростають у велику проблему. З 6,5 млн. дітей які відвідували школу у 2001-2002 навчальному році, 3,2 млн. становили дівчатка і 3,3 млн. – хлопчики. На кінець року офіційної статистики про статево-віковий склад школярів ще не було, однак, за даними спонсорованої Міністерством освіти організації «Всеобуч», понад 8 тис. дітей шкільного віку не відвідують школу. Статистичні дані, що їх оприлюднив у червні Державний комітет у справах сім'ї та молоді, свідчать, що 10,7 млн. дітей віком до 18 років, у тому числі 456 тис. дітей віком від 7 до 17 років, працювало. З цих останніх 87 тис. мали від 7 до 12 років, тобто належали до найуразливішої вікової групи. Всеукраїнський комітет захисту дітей звертає увагу на те, що отримання шкільної освіти стає проблематичним для сільського населення. Продовжується зростання насильства та злочинності як у школі, так і поза її межами, особливо у сумнозвісних професійно-технічних училищах. Уряд ігнорує ці проблеми.

Медична допомога надається в однаковому обсязі як хлопчикам, так і дівчаткам, проте економічні проблеми погіршують загальну якість медичного обслуговування.

Насильство щодо дітей також було проблемою, хоча останні статистичні дані про його поширення відсутні. Дослідження, яке у 2000 році провів UNICEF, свідчить, що 38% опитаних дітей страждають від жорстокого поводження з ними. У 1997 році Всеукраїнський Комітет захисту дітей оприлюднив результати спостережень, згідно з якими кожна п'ята чи шоста дитина віком до 18 років незалежно від статі (і кожна третя дівчинка) зазнала сексуальних домагань, а кожна десята дівчинка була зґвалтована. Впродовж року поширеними залишалися вживання наркотиків та дитяча проституція, на що звертали увагу засоби масової інформації, проте офіційної статистики згаданих явищ немає. Для допомоги дітям, що постраждали, було створено кілька благодійних груп, проте вони неспроможні впоратися з цією проблемою. У 2001 році 45 осіб було засуджено за звалтування дітей і ще 191 – за розбещення неповнолітніх. Наприкінці звітнього року ще рано говорити, наскільки прийняття нового кримінального кодексу у вересні 2001 року вплинуло на кількість подібних випадків.

Вивезення дітей за межі України було серйозною проблемою (див розділ 6.е).

Залишається великою кількістю безпритульних дітей, що тікають зі злиднених інтернатів і своїх убогих сімей. Згідно з даними, що наводилися у прес-релізі Міністерства внутрішніх справ, у державі зареєстровано 100 тис. безпритульних дітей, 14% яких не досягли

семирічного віку. Як повідомляє Комітет у справах сім'ї та молоді, за цей рік виявлено 2600 безпритульних дітей. З огляду на погіршення умов утримання дітей у державних інтернатах, урядові доводиться заохочувати громадян до організації сімейних дитбудинків і відкриття під наглядом держави приватних притулків. Налічується 85 таких закладів, де перебуває приблизно 800 дітей.

Особи з фізичними вадами

Законом забороняється дискримінація осіб з фізичними вадами, але уряд мало що робить у плані розширення можливостей для таких громадян. Офіційний рівень зайнятості інвалідів на державних підприємствах не вивчався. В Україні діє лише п'ять спеціальних професійно-технічних училищ для дітей з фізичними вадами. Внаслідок цього, за даними однієї з неурядових організацій, приблизно 7000 дітей-інвалідів отримали незакінчену середню освіту. Профільні правозахисні групи стверджують, що у державі має місце дискримінація інвалідів. Намагаючись поліпшити ставлення суспільства до людей з фізичними вадами, уряд доклав значних зусиль для популяризації досягнень спортсменів-інвалідів, що брали участь у міжнародних змаганнях, зокрема у зимових параолімпійських іграх, які відбулися у березні.

Закон вимагає створення умов для доступу інвалідів до будівель державних установ, проте виконання цього положення контролюється слабо.

Національні, расові та етнічні меншини

Дедалі помітнішою проблемою стають утиски расових меншин. Міліція систематично затримує без усіляких на те підстав темношкірих осіб для перевірки документів, хоч у іноземців із країн Європи документи перевіряють рідко (див. розділ 1.г). Незважаючи на те, що влада, коли її увагу привертають до подібних інцидентів, притягує винних до дисциплінарної відповідальності, така практика залишається типовою. Більше того, почастишали випадки расово вмотивованого застосування сили до вихідців з Азії та Африки. Представники цих груп стверджують, що міліція зазвичай ігнорує і навіть провокує акти насильства, спрямовані проти них.

Істотної дискримінації зазнають цигани. Опитування свідчать, що цигани порівняно з іншими етнічними групами характеризуються найнижчим рівнем толерантності у суспільстві. Цигани продовжують бути об'єктом необґрунтованого застосування сили і зловживань з боку міліції (див. розділ 1.в). 11 вересня в одному з сіл Одеської області під час бійки між місцевими циганами і групою молоді загинуло двоє молодих людей нециганської національності. Мешканці села після цього підпалили 10 циганських будинків. Селяни розповідали у телевізійному інтерв'ю, що хлопці, які влаштували бійку, не поділили наркотики. П'ятеро молодих циганів через кілька тижнів після інциденту здалося до міліції. Місцева влада викликала спеціалізовані загони правоохоронців, щоб зберегти громадський спокій, проте подальших повідомлень про випадки насильства не було.

Конституція гарантує «вільний розвиток, використання та захист російської мови та інших мов національних меншин в Україні». Це положення розширює закон 1992 року про національні меншини, який відіграє головну роль у запобіганні міжетнічній ворожнечі, дозволяючи громадянам використовувати їхню рідну мову у приватному спілкуванні та передбачаючи можливість організації національних шкіл. Незважаючи на це, деякі проросійські організації у східній частині України скаржаться на розширення сфери використання української мови у школах і засобах масової інформації. Вони стверджують, що їхні діти потрапляють у нерівні умови при вступі до вищих навчальних закладів, оскільки

всі абітурієнти мають складати іспити з української мови. Згідно з офіційною статистикою у країні функціонують 16 532 українські, 2215 російських, 97 румунських, 68 угорських, 9 молдавських, 10 кримсько-татарських і 3 польські школи.

Українська та кримсько-татарська меншини небезпідставно скаржаться на дискримінацію з боку російської більшості у Криму і вимагають рівного з російською статусу для кримсько-татарської та української мов. Лідери кримсько-татарської громади закликають до внесення змін до закону про вибори, які б забезпечили їм ширше представництво у законодавчому органі автономії.

Кримський уряд, посилаючись на брак коштів, не погоджується на задоволення вимог представників кримсько-татарського народу щодо сприяння відновленню його культурної спадщини, зокрема через підтримку книгодрукування татарською мовою та відкриття національних освітніх закладів. Однак центральний уряд продовжує співпрацювати з Програмою розвитку ООН, ОБСЄ та Міжнародною організацією з міграції (МОМ), намагаючись підтримати кримсько-татарську громаду. Згідно з даними ВКСБ, 98% кримських татар з тих 260 тис., що повернулися з вигнання, отримали українське громадянство. Проте кримські татари скаржаться, що вони не зустрічають належної підтримки у вирішенні питань розселення, а також відзначають, що порядок набуття громадянства, який діяв раніше, був надзвичайно громіздким і завадив багатьом із них взяти участь у виборах і приватизації землі та державної власності (див. розділ 2.в).

Румуни вимагають підготовки фахівців з румунської мови на університетському рівні або відкриття румунського технічного коледжу. У Чернівецькій області діє 86 румунських шкіл.

Русини продовжують наполягати на офіційному визнанні їх окремою етнічною групою. Представники русинської громади вимагають відкриття русинських шкіл і русинського відділення в Ужгородському університеті, а також обліку русинів поряд з іншими етнічними групами під час перепису населення 2001 року. За словами її лідерів, у країні мешкає понад 700 тис. русинів.

Розділ 6. Права робітників

Конституція гарантує право громадян на вступ до професійних спілок з метою «захисту своїх професійних, соціальних та економічних інтересів», однак, незважаючи на те, що робітники і службовці, у тому числі військовослужбовці, могли вільно утворювати профспілки, насправді уряд перешкоджав робити це деяким категоріям трудящих, зокрема працівникам атомних електростанцій. За Конституцією, всі профспілки мають однаковий статус і для заснування профспілки не вимагається урядового дозволу. Закон про об'єднання громадян (до яких належать і профспілки) передбачає невтручання держави у діяльність цих організацій, які мають право об'єднуватися у федерації та входити до них на добровільних засадах. В Україні існують як офіційні, так і незалежні профспілки.

16 січня набули чинності поправки до закону про профспілки. Ними було скасовано вимогу, згідно з якою профспілка, що претендує на статус всеукраїнської, повинна мати певну кількість членів. Проте зараз, згідно з ухваленими поправками, аби вважатися всеукраїнською, профспілці необхідно мати представництво у більш ніж половині загальної кількості адміністративних регіонів держави або у більш ніж половині тих регіонів, де зосереджено підприємства галузі, робітників якої вона об'єднує. Поправки також дають профспілкам права юридичних осіб, що дозволяє їм набувати власності й відкривати банківські рахунки без потреби реєструватися у Міністерстві юстиції. Удосконалений закон

все ще вимагає від професійних спілок реєстрації для участі у колективних угодах чи управлінні фондами соціального страхування. Міністерство юстиції може відмовити у реєстрації тим профспілкам, які не відповідають наведеним вище вимогам.

На відміну від попередніх років, протягом звітнього періоду не було повідомлень про те, що Міністерство юстиції відмовляється реєструвати профспілки, не лояльні до уряду, однак деякі незалежні профспілки, включно з Незалежною спілкою гірників України (НСГУ), вирішили не реєструватися у Міністерстві юстиції, оскільки суд визнав, що вимога такої реєстрації є антиконституційною. НСГУ повідомляє, що адміністрації шахт відмовляються визнавати її місцеві осередки і співпрацювати з ними на підставі того, що головна організація не зареєстрована у Міністерстві юстиції. Зареєстрованими є усі відділення Федерації профспілок України, яка підтримує тісні зв'язки з урядом і є правонаступницею офіційних радянських профспілок, а також 14 незалежних об'єднань. Міжнародна організація праці (МОП) вважає, що український закон про профспілки суперечить 87-й і 98-й Конвенціям МОП про свободу асоціацій, і Конституційний Суд опротестував обмежувальні положення. Проте Верховна Рада не змогла прийняти поправок, які б привели закон у відповідність до висновків Конституційного Суду. Зараз МОП співпрацює з Верховною Радою над розробкою нового трудового законодавства.

Незважаючи на те, що ФПУ часто узгоджує свої дії з урядом, у деяких аспектах вона продовжує функціонувати незалежно від нього і виступає за право найманих робітників на страйки. ФПУ підтримала протест деяких категорій працівників проти невиплати заробітної платні, проте більшість її відділень тісно співпрацює з адміністрацією. Управлінці мають право на вільний вступ до ФПУ. У 1997 році керівництво ФПУ створило Всеукраїнську Партію трудящих.

Незалежні профспілки створюють альтернативу офіційним у багатьох галузях економіки. В Україні діє 80 зареєстрованих профспілок, 40 з яких традиційні (входять до ФПУ), а решта – нові. НСГУ, профспілки пілотів, авіадиспетчерів, машиністів, працівників аеропортів та інші асоціації трудящих діють самостійно або у рамках однієї з трьох національних конфедерацій. Загальна кількість їхніх членів невідома, проте вважається, що незалежні профспілки об'єднують приблизно 3 млн. трудящих, а філії ФПУ – 14,5 млн. Незалежним профспілкам було відмовлено у частці майна, яке належало радянським профспілкам з їхнім велетенським матеріальним і фінансовим потенціалом, у структурі якого не останню роль відігравали фонди суспільного споживання. Переважну більшість місць у керівних органах цього релікту радянської епохи займають представники профспілок-філій ФПУ. Незалежні профспілки скаржаться також, що органи влади намагаються вплинути на них, аби заручитися голосами їхніх членів під час виборів, а також вимагають від їхнього керівництва звітів про профспілкову діяльність. Лідери незалежних профспілок повідомляли також, що за ними та членами їхніх родин систематично ведуть стеження правоохоронні органи.

Згідно з додатковими положеннями закону, адміністрація підприємств не зобов'язана безкоштовно надавати профспілкам приміщення та телефонні лінії. Проте закон дає профспілкам великі повноваження у вирішенні питань безпеки праці та розподілі новозбудованого державного житла. Ці аспекти закону не порушувалися.

Немає також офіційних обмежень на право українських профспілок входити до міжнародних профспілкових об'єднань. Так, НСГУ є членом Федерації працівників хімічної, енергетичної, гірничодобувної галузей та некваліфікованих робітників.

б. Право на розробку та укладення колективних угод

Законом передбачено створення комісії з представників найманих робітників і адміністрації для вирішення питань, що стосуються зарплати, умов праці та прав і обов'язків керівництва підприємств. Законом передбачено право на укладення колективних угод, однак часткове перекриття сфер відповідальності стримує цей процес, а спосіб, у який тлумачиться закон, часто перешкоджає укладенню колективних угод незалежними профспілками, ставлячи їх у менш сприятливе становище порівняно з офіційними (філіями ФПУ). Як правило, робітників ніхто не ставить до відома, що вони не зобов'язані вступати до офіційних профспілок. Припинення членства в офіційній профспілці і перехід до незалежної часто супроводжується бюрократичною тяганиною і зазвичай не заохочується адміністрацією. Закон сформульовано так, що на рівні підприємства можна легко усунути незалежну профспілку від укладення колективної угоди. Згідно з його положеннями, якщо кілька профспілок, що діють на підприємстві, не зможуть підписати колективну угоду, найманих робітників має представляти найбільша профспілка, тобто ФПУ. Ні у законі, ухваленому у 1999 році, ні у поправках, внесених до Закону про профспілки у січні, не зроблено спроби вирішити цю проблему.

Уряд під час переговорів з профспілками, до яких запрошуються всі профспілкові об'єднання, встановлює рівень заробітної плати у кожній галузі промисловості у вигляді Генеральної колективної тарифної угоди, остання з яких була підписана у квітні 2001 року. Законом про вирішення трудових суперечок запроваджено третейські суди і Національну службу посередництва та узгодження для врегулювання конфліктів між адміністрацією та найманими робітниками. Згідно з офіційною статистикою, протягом 2001 року ця служба владнала 263 з 554 трудових суперечок. Закон про колективні угоди забороняє дискримінацію профспілок і вимагає, щоб усі випадки усунення профспілок від процесу укладення колективної угоди розглядалися в суді. Були приклади, коли ці суперечки вирішувалися судами з відхиленням від принципів неупередженості та справедливості.

Конституція дає право на страйк «з метою захисту економічних та соціальних інтересів», але зазначає, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, функціонуванню системи охорони здоров'я та правам і свободам інших громадян. Закон забороняє страйки, які створюють небезпеку для життя та здоров'я інших людей, загрозу довіллю чи перешкоди для здійснення рятувальних операцій під час стихійних лих і катастроф або проведення протиепідемічних заходів. Закон не заперечує можливості проведення страйків з висуненням політичних вимог, але забороняє акції, метою яких є повалення конституційного ладу, зміна державних кордонів чи адміністративного поділу країни, а також страйки, у мотивах проведення яких простежується зазіхання на права інших людей. Забороняється оголошувати страйки працівникам прокуратури та суду, військовослужбовцям збройних сил, співробітникам служби безпеки та правоохоронних органів, а також державним службовцям. Закон дозволяє страйкувати робітникам підприємств із безперервним циклом виробництва, наприклад, металургійних комбінатів, за умови, якщо вони попередять про свою акцію не пізніше, ніж за 15 днів до її початку. Згідно з даними, взятими зі звіту Міжнародної Конфедерації вільних професійних спілок (МКВПФ) за 1999 рік, Закон про транспорт не дозволяє проводити страйків на транспорті. Працівникам галузей, яких стосуються наведені обмеження, у випадку участі у страйку загрожує тюремне ув'язнення терміном до 3 років.

Уряд доручає вирішувати питання про страйки, які він вважає незаконними, прокуратурі та суду. Закон не поширює захист від дисциплінарного стягнення чи звільнення на страйкарів, якщо їхня акція буде визнана судом незаконною. Від профспілки, яка організує незаконний страйк, може вимагатися відшкодування збитків, завданих у зв'язку з його проведенням. Протягом 2001 року у страйках взяло участь 6776 робітників 31 підприємства. Ці цифри

свідчать про істотне зниження страйкової активності порівняно з 2000 роком, коли страйкувало 20 600 робітників із 76 підприємств.

Зон, де зарубіжні інвестори використовують дешеву сировину і найману робочу силу, в Україні немає.

в. Заборона примусової чи підневільної праці

Конституція та закони забороняють примусову працю, у тому числі експлуатацію дітей, однак є повідомлення, які свідчать, що ця заборона порушується (див. розділ 6.е). Правозахисні організації вважають різновидом підневільної праці залучення військовослужбовців, що проходять альтернативну службу, до ремонту і будівництва приватних котеджів для урядових чиновників і генералітету (див. розділ 1.в).

г. Дитяча праця та мінімальний вік працездатності

Мінімальний вік, починаючи з якого громадяни України вважаються працездатними, становить 16 років, але підприємства можуть звертатися до уряду по дозвіл на залучення до робіт у нешкідливих умовах дітей віком від 15 років за згоди їхніх батьків. Дітям віком 14 років дозволяється виконувати впродовж короткого часу роботи у сфері обслуговування та у сільському господарстві за згодою одного з батьків. Державний департамент нагляду за дотриманням трудового законодавства, який входить до структури Міністерства праці та соціальної політики, відповідає за недопущення експлуатації дитячої праці і робить це загалом ефективно. Проте є випадки, коли діти, які не досягли мінімального віку працездатності, працюють у тіньовому секторі. Згідно з даними, отриманими Українським інститутом соціальних досліджень разом із Міжнародною організацією праці, 6,8% дітей віком від 7 до 17 років працює. У серпні 2001 року міжвідомча комісія оприлюднила звіт про дитячу працю в Україні та кроки уряду щодо її мінімізації.

Кримінальний Кодекс передбачає покарання у вигляді тюремного ув'язнення терміном до 5 років за залучення дітей до злочинної діяльності, пияцтва, жебрацтва, проституції, азартних ігор та за інші види експлуатації дітей. Дитяча праця активно використовується у сільськогосподарському секторі, крім того, діти є об'єктом торгівлі (див. розділ 6.е). Існує дитяче жебрацтво, хоча масштаби цього явища досить обмежені. 20 червня преса повідомила, що в Україні на різноманітних роботах зайнято приблизно 400 тис. дітей віком від 7 до 17 років. У першому кварталі звітного року міліція виявила майже 1500 осіб, які експлуатували дитячу працю, 111 з яких примушували дітей жебрати.

д. Прийнятні умови праці

На умовах праці та розмірах заробітної платні негативно позначився загальний занепад економіки. Мінімальна місячна заробітна платня у першій половині року становила приблизно 26 доларів США (140 гривень), а після 1 липня – 31 долар США (165 гривень). Мінімальний розмір пенсії дорівнює 6,37 долара (34 гривні) на місяць. Пенсіонери отримують щомісяця також соціальну допомогу у розмірі всього 4 доларів США (20 гривень). У грудні Верховна Рада ухвалила, а Президент затвердив закон про підвищення мінімальної заробітної платні до 35 доларів США (185 гривень), який має набути чинності з 1 січня 2003 року. Мінімальна заробітна платня обов'язкова до виплати в офіційному секторі економіки за умови повної зайнятості. Водночас офіційний прожитковий мінімум становить приблизно 64 долари США (342 гривні) на місяць. Середня місячна заробітна платня у державі дорівнювала приблизно 73 долари США (390 гривень) і вперше перевищила мінімальний прожитковий мінімум у червні. Тоді як у державному секторі заборгованість із

зарплати була ліквідована у більшості галузей економіки, у певних регіонах України мала місце затримка деяких виплат учителям середніх шкіл, зокрема відпускних та надбавок за стаж роботи. На 1 вересня сума виплаченої заборгованості вчителям становила приблизно 840 тис. доларів США (4,5 млн. гривень), а загальна заборгованість у всіх галузях економіки – 449 мільйонів доларів США (2,39 млрд. гривень). Несвоєчасна виплата заробітної платні залишається великою проблемою і для підприємств приватного сектора, включно з тими найбільшими, акції яких повністю або частково належать державі. За офіційними даними, заборгованість із заробітної платні станом на жовтень 2002 року зберігалася в обсязі приблизно 636 млн. доларів США (3,4 млрд. гривень). Національна пенсійна система ліквідувала всю заборгованість перед пенсіонерами у 2000 році. Проте середні доходи населення не були такими низькими, як це випливає з наведених статистичних даних, оскільки на неоподатковані та незадекларовані економічні операції припадає майже 50% всієї економічної діяльності. Тіньовий сектор охоплює здебільшого роздрібну торгівлю і сферу послуг, але існує практично у кожній галузі, що дає можливість громадянам хоч якось доповнити їхні мізерні офіційні доходи. У сільській місцевості, де рівень доходів найнижчий, громадяни поповнюють свій бюджет надходженнями від продажу овочів, фруктів і худоби.

Кодекс законів про працю декларує 40-годинний робочий тиждень, 24 години відпочинку кожного робочого тижня і відпустку тривалістю щонайменше 24 дні на рік. Застій у деяких галузях економіки, зокрема в оборонній, призвів до істотного скорочення робочого тижня для деяких категорій робітників.

Закон містить також вимоги щодо охорони праці та дотримання техніки безпеки, однак на практиці вони часто ігноруються. Так, наприклад, на нелегальних вугільних шахтах, що перебувають у руках організованих злочинних угруповань, умови праці дуже небезпечні, внаслідок чого там гине багато людей. Через низький рівень техніки безпеки і зношеність обладнання на виробництві сталося 26 102 серйозні аварії (у 2001 році їх було зареєстровано 30 841), під час яких загинуло 1285 осіб (на 114 менше, ніж у 2001 році). За перші 11 місяців 2002 року у вугільній промисловості загинуло 250 чоловік, у сільському господарстві – 288 і на будівництві – 106. Підраховано, що на кожен мільйон тонн видобутого в Україні вугілля припадає 5,2 втрачених людських життів.

Теоретично робітники мають право не ставати до роботи, якщо умови праці не відповідають вимогам техніки безпеки, без ризику втратити робоче місце. Проте незалежні профспілки стверджують, що обстоювання громадянами цього права на практиці закінчується переслідуванням з боку адміністрації, а то й звільненням з роботи.

е. Торгівля людьми

Закон забороняє торгівлю людьми, однак нелегальне вивезення жінок і дівчат за кордон стало серйозною проблемою. Країна є одним із найбільших постачальників і найширших транзитних шляхів для транспортування живого товару до інших країн з метою подальшої сексуальної експлуатації. Були повідомлення про вивезення за кордон чоловіків і хлопців, в основному для використання на підневільних роботах, проте найчастіше жертвами контрабандистів стають саме жінки. З огляду на відсутність вірогідної статистики про масштаби цієї проблеми, цифри, отримані з різних джерел, дуже різні. Є повідомлення про причетність до торгівлі людьми окремих державних службовців.

Кримінальний Кодекс передбачає суворе покарання за нелегальне вивезення людей за кордон, у тому числі з метою сексуальної експлуатації та використанні у порнографії. Стаття 149 передбачає позбавлення волі за ці злочини терміном від 3 до 15 років. У деяких

випадках, наприклад, за торгівлю дітьми чи великими групами людей, зловмисники можуть засуджуватися до тюремного ув'язнення на термін до 10 років. Уряд, як правило, не переслідує тих, хто лише підозрюється у контрабанді «живого товару», хоча кількість подібних злочинів за минулий рік збільшилася. Згідно з даними МОМ, за перші 8 місяців звітного року проти новітніх людоловів було відкрито 107 кримінальних справ, загальна кількість яких за період з 1999 року досягла 298 (не враховуючи справ, порушених у зв'язку зі скоєнням споріднених злочинів, таких, як утримання будинків розпусти, організація злочинних груп та шахрайство). У 2001 році у судових процесах проти контрабандистів свідчили 84 їхні жертви, а за перші 10 місяців звітного року таких випадків було 202. З 1998 року звинувачувальні вироки винесено за 52 справами, з яких 12 було повністю завершено, а у решті 40 звинувачувані чекають остаточного рішення за поданими ними апеляційними заявами. За вироками суду, винесеними у згаданих справах, засуджені позбавлялися волі на термін до 9 років. Уряд здійснював систематичний нагляд за діяльністю туристичних і шлюбних агентств, а також агентств з працевлаштування і повідомив про те, що з січня 2001 року по червень 2002 року за причетність до торгівлі людьми було відкликано ліцензії у 69 подібних організацій.

Боротьба з нелегальним вивезенням людей за кордон є пріоритетним напрямком діяльності правоохоронних органів, але їм часто бракує фінансових і людських ресурсів, щоб ефективно протистояти добре налагодженій злочинній мережі, яка використовується контрабандистами. Міністерство внутрішніх справ організувало спеціальні відділи боротьби з торгівлею людьми на обласному та національному рівнях. Ці відділи працюють з 2000 року, проте їхній вплив на ситуацію виявився неістотним. Вони, не маючи необхідних ресурсів, часто вимушені займатися справами, що стосуються інших видів злочинності. Уряд України співпрацює з урядами інших держав при розстеженні справ, пов'язаних із торгівлею людьми, та переслідуванні причетних до неї злочинців. Однак ця співпраця обмежується низкою факторів, зокрема недостатнім матеріальним забезпеченням слідчої діяльності, небажанням жертв злочинів свідчити проти своїх напасників, а у деяких випадках відсутністю готовності до співпраці з боку урядів країн, до яких вивозилися потерпілі. Закон передбачає екстрадицію іноземних громадян, звинувачених у торгівлі людьми, якщо з іншою країною укладено відповідну двосторонню угоду, якщо злочин було скоєно на території цієї країни і якщо торгівля людьми у цій країні визнається протиправним діянням. Проте випадків екстрадиції підозрюваних у торгівлі людьми не було. Конституція забороняє екстрадицію громадян України. Співробітництва уряду з НУО цього року дещо активізувалося. Кабінет Міністрів своїм декретом від 5 червня дав розпорядження центральним, регіональним і місцевим органам виконавчої влади розробити заходи щодо боротьби з торгівлею людьми і мобілізувати кошти на їх виконання. Обласні адміністрації негайно відгукнулися на цю вимогу. Вперше майже всі місцеві та обласні органи влади знайшли у своїх планах дій місце для партнерської співпраці з неурядовими організаціями. Проте, аби перейти до конкретних заходів, їм ще належить віднайти необхідні кошти.

З січня 2000 року по березень 2002 року Міжнародна організація з міграції допомогла 582 жертвам торгівлі людьми (з яких 286 припадає на перші 11 місяців звітного року) повернутися в Україну та реінтегруватися у суспільство. З січня 2001 року по червень 2002 року неурядова організація «Ла страда» допомогла ще 172 потерпілим повернутися на батьківщину та соціально реабілітуватися. Проте це лише невелика частка загальної кількості жінок, нелегально вивезених за кордон. Згідно зі статистикою МОМ від 1998 року, жертвами кримінального бізнесу з 1991 року стало 100 тис. осіб. За даними «Ла стради», кількість жертв торгівлі людьми в Україні за той самий період сягає 420 тис. За неофіційними оцінками представників неурядової організації «Вінрок Інтернешнл», протягом звітного періоду з України, за найскромнішими підрахунками, було вивезено від 8

до 10 тис. людей. Є повідомлення, що злочинцям у цьому сприяли чи потурали окремі посадові особи місцевих органів влади.

Жінки і дівчата вивозяться для сексуальної експлуатації до країн Центральної та Західної Європи (на Балкани, до Австрії, Італії, Франції, Німеччини, Швейцарії, Чехії, Угорщини, Португалії, Іспанії, Польщі, Греції та Туреччини), Сполучених Штатів, а також на Близький Схід (до Ізраїлю, Лівану та Об'єднаних Арабських Еміратів). Були також повідомлення про вивезення «живого товару» до Австралії, Японії та Південної Африки. Часто жінки потрапляли у тенета контрабандистів через закордонні бюро працевлаштування та шлюбні агентства, після чого їх вивозили з країни на легальних підставах. Жертвам обіцяли, що їх влаштують працювати офіціантками, танцівницями чи покоївками або викликали нібито для знайомства з потенційним нареченим. Але, опинившись за кордоном, жінки починали розуміти, що їм доведеться виконувати роботу, вельми відмінну від тієї, на яку вони розраховували. Є вірогідні повідомлення, що торгівлею людьми займається багато організованих злочинних угруповань.

Як повідомляють НУО, місцева міліція і прикордонники отримують хабарі за те, що «не помічають» фактів незаконного вивезення людей. Дехто стверджує, що окремі державні службовці місцевих органів влади сприяють або потурають торгівлі жінками. У звіті Програми Розвитку ООН вказується, що враження органів влади корупцією є головною причиною поширення торгівлі людьми і проституції. Однак даних про притягнення до відповідальності співробітників правоохоронних органів і прикордонної служби за причетність до цих злочинних діянь немає.

Жертви часто відмовляються від співпраці з правоохоронними органами, побоюючись за власне життя або не бажаючи прилюдно розповідати про свої поневіряння. Ставлення суспільства до потерпілих часто буває негативним, а це утримує їх від ініціювання кримінального переслідування своїх кривдників. Крім того, правоохоронці часто не можуть забезпечити належної охорони свідків, аби ті наважилися з'явитися у суді, тоді як злочинці широко практикують залякування своїх колишніх жертв і примушують їх відмовлятися від своїх слів або змінювати свідчення. Через брак коштів закон про захист свідків існує лише на папері. За законом, імена та адреси свідків, які висловлюють побоювання за своє життя і просять захисту, не розголошуються.

Уряд неспроможний надійно захистити свідків передусім через недостатнє фінансування. Неурядові організації, такі як українські відділення «Ла страда» та «Вінрок Інтернешнл», надають певну підтримку тим, хто постраждав від рук контрабандистів, але цим організаціям також не вистачає коштів. Київська місія МОМ разом з місіями у країнах, до яких вивозять українок, починає реалізацію програми повернення жертв незаконної торгівлі людьми на батьківщину та їхньої реінтеграції у суспільство. МОМ і неурядові організації, передусім «Ла страда» і «Вінрок Інтернешнл», активно співпрацюють з органами державної влади, однак зауважують, що їх неприємно вражають намагання провідних урядовців дистанціюватися від проблеми та відсутність будь-якої підтримки потерпілих з боку уряду. Завдяки допомозі урядів інших країн до кінця звітнього року почали роботу сім центрів із запобігання торгівлі людьми та підтримки потерпілих від неї. Такі центри відкрилися у Донецьку, Львові, Дніпропетровську, Чернівцях, Херсоні, Рівному та Житомирі. Центри вирішують питання професійної підготовки, підтримують функціонування телефонних «гарячих ліній», а також надають жінкам медичні, правові та психологічні консультації. 8 лютого МОМ відкрила багатопрофільний медичний центр допомоги жертвам незаконної торгівлі людьми. З лютого по серпень центр надав медичну та психологічну допомогу, а також допоміг знайти роботу 88 жінкам. Ці центри, а також інші неурядові організації, фінансовані МОМ, відіграють важливу роль у підтримуванні конструктивних відносин і

атмосфери взаєморозуміння між потерпілими, суспільством і правоохоронними організаціями, відповідальними за боротьбу з торгівлею людьми. НУО підтримують «гарячі лінії» також в Одесі, Луганську, Харкові, Тернополі та Севастополі. Протягом цього року співробітники «гарячих ліній» організації «Ла страда» відповіли на 4067 дзвінків, 72% яких стосувалися консультацій щодо працевлаштування за кордоном. З листопада 1997 року «Ла страда» прийняла понад 12 526 телефонних дзвінків. Організація «Вінрок Інтернешнл» повідомляє, що протягом року по її «гарячих лініях» надійшло 16 854 запитів, причому у 15% з них йшлося про торгівлю людьми, а вік переважної більшості абонентів становив від 19 до 30 років. Уряд вживає заходів щодо розширення обсягів допомоги з боку його дипломатичних місій громадянам України, незаконно вивезеним за кордон.

Відповідальність за виконання програм боротьби з торгівлею людьми покладено на заступника прем'єр-міністра з гуманітарних питань. У 1999 році Уповноважений з прав людини створив Національну координаційну комісію із запобігання торгівлі людьми, і ця організація починає відігравати дедалі вагомішу роль у підвищенні обізнаності населення як України, так і інших країн світу, з цією проблемою. Офісові Уповноваженого з прав людини бракує механізмів забезпечення виконання своїх рекомендацій, що завадило йому продемонструвати свою практичну ефективність (див. розділ 4). 5 червня Кабінет Міністрів ухвалив Національний план боротьби з нелегальним вивезенням громадян України за кордон. У 1999 році Міністерство освіти у рамках першої національної програми боротьби з контрабандою людей ввело до учбових планів спеціальний курс, щоб ознайомлювати з цією проблемою студентів вищих навчальних закладів.

Протягом року кілька телевізійних каналів демонстрували документальні фільми і передавали інформаційні програми, у яких висвітлювалася небезпека незаконної торгівлі людьми. За звітний період було також проведено кілька тематичних дискусій за круглим столом та велику конференцію у Києві.

НУО, співпрацюючи з органами влади, проводять широку освітню кампанію по всій Україні. Так, наприклад, у жовтні 2002 року в Києві відбулася міжнародна конференція, присвячена проблемі нелегального вивезення жінок за кордон. Організація «Вінрок Інтернешнл» зняла і продемонструвала документальний фільм на цю тему. Така діяльність, доповнена постійною увагою до стану запобігання контрабанді людей з боку Уповноваженого з прав людини, допомогла підвищити обізнаність суспільства з цією проблемою.